ISBN 978-9926-479-00-8

Darko Juka

KRIKOVI sjećanja

Ivica Šarac:

Zahvaljujući Jukinoj književnoj obradi, ispričano nas sjećanje snažno uvlači u dramu rata, u zamršeni svijet međuljudskih odnosa i nepredvidljivih ponašanja u graničnim životnim situacijama. (…) Jukina obrada Stojkićevih sjećanja prije i iznad svega atraktivna je i napeta priča o jednom čudesnom preživljavanju u vremenu kada je ljudski život uistinu malo vrijedio.

Stanko Krnjić:

Knjiga Krikovi sjećanja Darka Juke knjiga je o ratovima na ovim prostorima i ljudskim sudbinama koje neminovno ne mogu izbjeći te ratove. (…) Događaja je toliko da bi i jedan roman bio uzak za sve njih, ali autor vještim rezovima uspijeva sve njih uklopiti u formu priče. (…) To nije kontinuirana priča, to nije naučeno štivo, to je krik, bol koji se opetovano rađa u glavnom liku priče pa tek onda izlazi kroz glas do javnosti.

Darko Juka / Krikovi sjećanja

Darko Juka

Krikovi sjećanja

Darko Juka
Krikovi sjećanja
I. izdanje

Nakladnik
Matica hrvatska Mostar

Za nakladnika
Ljerka Ostojić

Prosuđivači
Stanko Krnjić
Ivica Šarac

Fotografija autora
Stojan Stole Lasić

Naklada
400 primjeraka

Grafičko oblikovanje
Shift Brand Design, Mostar

Tisak
Fram-Ziral, Mostar

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-32
821.163.42(497.6)-32

JUKA, Darko
Krikovi sjećanja / Darko Juka. - Mostar : Matica hrvatska, 2020. - 71 str. : slika autora ; 20 cm

O autoru: str. 69.

ISBN 978-9926-479-00-8

COBISS.BH-ID 29087238

Na korici je motiv sa srednjovjekovnoga stećka iz Gornjega Pologa, kod Mostara

Darko Juka

Krikovi sjećanja

Matica hrvatska Mostar
Mostar, 2020.

Krikovi sjećanja

Priča je posvećena svim žrtvama Hrvatskoga križnog puta, najvećega čovječjeg stradanja na europskomu ozemlju nakon Drugoga svjetskog rata. Događaji su u cijelosti nadahnuti osobnom ispoviješću Dragutina Stojkića koji je doživio u slobodi ispričati proživljeno iz ljeta 1945. godine.

Poglavlje prvo

Jedan udar, drugi, treći… Javljalo se klatno na zvoniku stare goranačke crkve kao da nije znalo za užase rata svuda unaokolo. Branjena je mlada hrvatska država, a sinovi toga krševitog gorja ponad mostarske kotline s bojišnica su pristizali u kovčezima, ako bi ikako i stigli. Brojni su trajno razasuli kosti na tuđim oranicama, u dubinama mračnih šuma čija stabla nisu razumjela materinskoga im, hrvatskog jezika.

- Pljuvačka im u ustima zapela, dabogda… - naglas je, toga jesenskog dana 1944. godine, iskazivao strahovitu ljutnju dok se, negdje oko podneva, nagonio užurbano hoditi seoskom cestom hromi 70-godišnji Ivan, priređujući svjedocima pomalo smiješan prizor.

- Što je dide Ivane, Bog te pomog'o? Što si udrija sam sa sobon besidit, 'oće selo reć' da si saša' s uma? – dobacila mu je susjeda Kata, vješajući u kućnomu dvorištu teške gunjeve koje je trebalo provjetriti prije nadolazeće studeni. Kata je u Prvomu velikom ratu izgubila oca, dva brata i zaručnika te je ostala starom curom pa su se seljani, pomalo nazadnih shvaćanja, držali podalje od nje, ali Ivanu nije smetala njezina pojava, koliko mu je smetala ženska znatiželja.

- Ama što će, brte, biť? Što će bit da je drukčije od običnoga? Kako koji tuđin naiđe, ujaši jadnu sirotinju i undan ti je trpit i šutit il' ćeš na leđin' ositit ako bi drukčije postupija. Eno san, prija prvog svitla, saša' u Mostar, za sina pitat pa me spremiše kod Oružništva, kad unde sidi Švabo. Mater mu nje'ovu, napirlitan k'o pivac, ne će ni da pogleda na čeljade kad mu besidu uputi. Ja jopet, tijuć koju vist o sinu iskamčiť, trpjem pa navalija pitat i po drugi put, a on se 'itro pridiže, odadri me nogon po leđin' i izbaci na ulicu. E, robije ti klete, što dočeka' po stare dane! Oni naši, ni'ko mu ne smide proturičit. Ni da

mi ruku pruže… Neko momče naiđe tud pa me pridiže i ja, kud ću neg' kući. Eto ti naše države, uskrisili ju i pridali tuđinu na vladanje! Pu…, prokleto sime! – izgovori Ivan osupnutoj Kati i nastavi cestom, s koje se dizala prašina za njegovim opancima, umatajući ga u prljav oblak.

***

Noseći, preko desnoga ramena, skromni zavežljaj na štapu, namjerivši u Mostar, razgovoru Ivana i Kate svjedočio je osamnaestogodišnji Dragutin Stojkić koji je, protivno savjetima oca Alekse koji ga je htio skriti od novačenja, ostavio na jedan dan posao u mostarskomu rudniku mrkoga ugljena kako bi u rodnomu selu obišao majku Dragicu.

Ispративši toga jutra svojega prvijenca, sirota Dragica nije ni slutila kako ga je poslala u puno veći mrak od onoga rudničkog.

Dragica je ostala sama na selu, kod starih kuća, gdje je provodila dane neumorno pripravljajući odore za ustaške vojake, šivajući razderotine i bojeći jasenovinom i drugim sastojcima stare kaputе u crno. Od srca je ono malo što je mogla od svoje sirotinje odvajala pa bi vojnicima koji su joj, raspoređeni u rojeve, prolazili pokraj kuće, dodala masti, jaja ili mlijeka, što je u svojoj neimaštini imala, uvijek na njihovo *hvala* odgovarajući *Bogu hvala!*

Razmišljajući o onomu što je čuo, u svojoj mladenačkoj zanesenosti pomalo ljutit na staroga Ivana, Dragutin se uveliке slobodno kretao prema Mostaru, ne strahujući od pripadnika Seoske straže koja je u Gorancima ustrojena otkako su u to mjesto i u susjedni Bogodol, 3. listopada 1942. godine, upali četnici, zaklali četiri Hrvata i opljačkali 58 kuća, zlostavljajući zatečene žene, djecu i nemoćne pučane. Tu su stražu činili

uglavnom stariji, za vojnu službu nesposobni seljani koji su, vođeni iskustvom prethodnoga velikog rata i mudrošću svojih godina, sve više uviđali kako rat ide u krivomu smjeru za Nezavisnu Državu Hrvatsku. Zašto bi, u takvim okolnostima, prijavili još jednoga mjesnog mladića koji se nije javio u vojnu službu? Nisu ga željeli vidjeti doma u kovčegu!

Dragutin se, rastrgan između htijenja za pridruživanjem sunarodnjacima u Ustašama i očevih savjeta, a i vlastite svjesnošću kako ta vojna služba gotovo jamačno znači i smrt, spuštao niza padine brda Planinice u Mostar, do novije, skromne obiteljske kuće u Vihovićima, nadomak gradu. Otud je trebao, trkom kako ne bi okasnio na smjenu, do rudnika gdje mu je otac, među rudarima znan kao Biće, već radio u jami.

Rudari su, naime, bili pošteđeni vojne službe, bez obzira na životnu dob, a i kada bi oružnici obilazili kuće i *kupili* mladiće za novačenje, tamo gdje bi vidjeli garbitnjaču pokraj ognjišta i utvrdili kako je u kući nastanjen rudar, uglavnom ga ne bi dirali. Znalo se stoga kazati kako garbitnjača čuva glavu od smrti i u jami i na ulici.

- Bog, stari! – pozdravio je veseli Drago svojega oca, susrevši se s njim na ulazu u rudničko okno, s obzirom na to da je Biću smjena upravo završavala.

- Ama, di si ti, Bog te pomoga'? Zbori svit kako će jopet *kupit'*, sav san pritrn'o brinuć' što te nema… – uzvratio je Aleksa, zgrabivši prvorođenca za ramena.

- Iša' san zoron k materi, uželija san se vidit ju i pure na frišku zraku izist, ćaća. Nemoj se zbog tog idit. – nastavio je Drago, blago se osmjehnuvši, čime je sasma razoružao opravdano zabrinuta oca čije su zdravlje poprilično narušile teške godine rada i izloženosti ugljenoj prašini u zemljinoj utrobi.

- 'Ajde, 'ajde, s'lazi doli i ne izlazi dok ti smina ne svrši…

– naložio mu je i za njim, više za svoj odušak, dometnuo – U grob će me otirat ovo dite.

Drago nije mogao dobiti rudarsku iskaznicu jer je bilo zabranjeno upošljavati nove rudare, s obzirom na porasle potrebe za novim vojnicima, a tek punoljetni dječaci bili su obvezni javiti se u djelatnu vojnu službu. Aleksa je, zahvaljujući svojim poznanstvima, dobio prešutno odobrenje za skrivanje sina u oknu, ali bez plaćanja naknade za njegov rad. Svojevrsna obostrana korist i za njegovu obitelj i za rudničkoga predradnika.

Dan je protekao uobičajeno, osim što Dragutin nije izišao iz okna niti na zasluženoj stanci te je i svoju skromnu užinu pojeo uz plamičak garbitnjače, *zasladivši* ju škijom, nabijenom oporim domaćim duhanom niže kakvoće, koju je s posebnom ugodom popušio.

- Vrime je krenuť! – prozborio je Drago naglas na kraju smjene, pošavši s drugim rudarima na zrak. Nakon što su odložili pijuke i kacige te se malčice umili ustajalom vodom iz korita ponad kojega se uzdizala teška željezna slavina, obgrljena pljesni i hrđom, s koje je vodu mogao crpiti samo predradnik, zaputili su se doma, podijeljeni u skupine koje je odavao umjereni žamor, točnije neizbježno pretresanje kakovih dnevnih zanimljivosti i novosti s ratišta.

- Stoj! – trgnuo ih je snažan zapovjedni glas.

- Za dom! – uslijedilo je.

- Spremni! – uzvratili su rudari iz zaustavljene skupine, podigavši desne ruke u zrak.

- Postroj se mirno i pokaži papire! – bez popuštanja u strogoći izdao je zapovijed prvi među trojicom oružnika iz ophodnje.

Rudari su poslušali, stali jedan pokraj drugoga i iz džepova svojih čađavih košulja izvukli osobne i rudarske iskaznice na pokaz ustaškim redarstvenicima.

- Vidi, vidi… Dragutin Stojkić, godište 26-to. Pa dobro, Dragutine, Bog te pomog'o, zar ćeš radije u rudnik negoli u ustašku odoru? Ne može to tako, ne može… Dok tvoji vršnjaci, junaci, ginu za Domovinu, ti bi se u jami skriv'o. Ne će ići… - prozborio je nešto tišim, ali osjetno ljućim glasom onaj isti oružnik.

- Neka, Martine, pobogu. Polako s mladićem. – usprotivio se, očinski zabrinut, oružnik imena Stojan, koji će poznavao Dragutinovu obitelj.

- Prekini! – vrisnuo je Martin – Nabit ću ja njemu U na čelo! Vi ostali, trkom doma, samo što nije redarstvena ura, a Dragutin će s nama. Polazi! Napravit ćemo mi vojnika od tebe, junačinu… Jebem li ti rudnik i pijuk, da ti jebem. Polazi!

Svjestan kako otpor nema svrhu, Dragutin je poslušno i šutke krenuo s ophodnjom.

Još je iste večeri prošao obvezni tijek prijave, dobio vojne papire i bio otpremljen u Sjeverni logor, vojarnu pod nadzorom tek ustrojene 9. hrvatske divizije, sa stožerom u Mostaru, i pod zapovjedništvom generala Božidara Zorna. Kako nevojnim osobama pristup u vojarnu nije bio dopušten, usplahireni ga otac nije uopće uspio vidjeti u sljedećih nekoliko dana, koliko je Drago ostao u Mostaru, čekajući na okupljanje dostatna broja mladića za novačenje koji će krenuti vlakom iz grada. Ošišani na kratko, naučeni na osnovnu tjelovježbu i na odredbe o vojničkomu ponašanju, poput ranoga ustajanja, pozdravljanja zastave, pozdravljanja časnika i drugomu, mladi pripadnici Hrvatskih oružanih snaga, nastalih sjedinjenjem Ustaške vojnice i Hrvatskoga domobranstva, nisu znali kamo ih vode kada su ih ukrcali u vagone čađavoga *Ćire* na gradskomu ko-

lodvoru uskotračne željeznice, u blizini Velike gimnazije, gdje se okupila svita, ne bi li uočila svoje potomke pri ukrcaju.

- Hrabro i poslušno. Poštuj zapovijedi, ne prigovaraj časnicima i bit će sve u redu. – posavjetovao ga je, pri polasku, jedan ustaški poručnik uvijek glatko izbrijana lica, uredne odore i uspravna držanja, častan čovjek kojemu su se ročnici rado obraćali kada se u nečemu nisu mogli snaći, puno spremnije negoli većini njegovih suboraca, ravnih njemu ili *viših* od njega prema oznakama koje su nosili na odorama.

Kolodvor je stalno bio pod izrazito jakim ustaškim i njemačkim nadzorom, jednako kao i u svakomu drugom gradu, a što je mjerom predostrožnosti glede mogućih sabotaža, s obzirom na činjenicu da su partizani, u duhu šumskoga ratovanja, nerijetko pribjegavali pothvatima miniranja strateških protivničkih ciljeva, poput željeznice i brzoglasnih veza, uvijek nastojeći izbjeći izravan vojni sukob s protivničkom vojskom. Dok su se šumski odmetnici ohrabrivali tako upadati u manja, slabo čuvana mjesta ili su prugu uništavali u pustopoljinama, u većim su središtima te pothvate izvodili njihovi potpomagači među civilima, poznati kao ilegalci, koji su se bavili i rasturanjem zabranjene promidžbene građe kojom su vrbovali pučanstvo komunističkomu pokretu.

Ta je silna vojska držala članove obitelji unovačenih vojaka i druge znatiželjnike podalje od vojnoga vlaka te Aleksa ni tom prigodom nije uspio vidjeti sina.

Dragi je to bila prva vožnja vlakom u životu, zapravo prvi izlazak iz Mostara. Kada priča ne bi bila smještena u ratno okolje, a čitav događaj natkriven puščanim cijevima i napetim časnicima Wehrmachta koji strogo i sumnjičavo pogledavaju gomilu ispod oboda njihovih krutih kapa s kojih su prijetile mrtvačke glave, gotovo bi se moglo kazati kako su tomu mladiću otvorena vrata izlaska u svijet.

***

Krivudavo putovanje do Sarajeva poprilično mu se razvuklo, napose na usponima iz neretvanskoga korita u više predjele, na kojima je doslovce mogao, da je to bilo dopušteno, sići i hodati uz kompoziciju, s obzirom na sporost njezina kretanja, praćenu umornim pištanjem i prepoznatljivim zvukom iz dimnjaka lokomotive, prema kojemu je *Ćiro* i dobio svoje čuveno ime.

Taj je dio vožnje protekao više u tišini, negoli u pokušajima zapodijevanja nekakova razgovora među ročnicima. Gotovo sav se žamor završavao na šturomu upoznavanju. Valjda je trebalo neko vrijeme privići se na nove okolnosti i prihvatiti taj neizvjesni smjer kojim je život najedanput krenuo.

Ulazak u Sarajevo i na tamošnji gradski kolodvor, na kojemu su se u nizu vijorile hrvatske trobojnice i crvene njemačke zastave, za Dragu i za gotovo sve njegove suputnike, uglavnom momke iz Mostara i okolnih sela, poput Konjica, Stoca, Nevesinja, Gacka, Čapljine, Čitluka, Ljubuškoga, Širokoga Brijega i drugih, bio je istinski doživljaj. Tada se ukupno ozračje konačno promijenilo, a dojmovi su se nizali jedan za drugim, od veličine samoga grada, u odnosu na Mostar, poglavito na manja hercegovačka mjesta, do oduševljenosti uočenom količinom vojske.

- Pogledajte, Bobanovi *Crnci*! – čulo se među uzbuđenom mladosti koja je iz vagona, s izrazima vojničkoga i osobnoga divljenja, pogledavala na prekaljene pripadnike sada već preustrojene čuvene Crne legije, opjevane nebrojeno puta poradi njihova junaštva, ratničke vještine i besprijekornoga vojničkog vladanja na bojnomu polju.

- Što misliš, hoćemo li i mi dobiti takove odore? Čim prisegnemo, idemo na te šumske razbojnike… - govorili su među sobom.

Osjetno ih je napustio onaj strah koji su imali kada su uvojačeni i odvojeni od doma, od najbližih. Sada je već u njima gorio žar borbe, zanos pripadnosti, zanos besmrtnoga poslanja potpune predanosti Domovini. Nisu više mislili na majke, očeve, zaručnice, djevojke… Utihnula je tuga, a javio se prkos, potpuna opredijeljenost većemu cilju. I Dragu je ponio ushit, zamišljao se u novoj odori, na bojišnici, naoružan i hrabar, zamišljao je slast pobjede, spreman ići do kraja, bez žaljenja i kajanja…

- *Ustaška se vojska diže, osvetnika strašan roj*… - krenula je tada i pjesma, prijeteća koračnica, nošena grlima još uvijek golorukih mladića, oboružanih onim najubojitijim oružjem koje vojni vrh može tražiti, mladošću koja hrli, hrli ne pitajući pritom koja je cijena i ima li uopće nade za povratak.

U vlak je u Sarajevu, gdje su se zaustavili na svega pola ure, bez odobrenja za napuštanje vagona, primljeno još nekoliko desetaka ročnika i putovanje je nastavljeno, a konačnim je odredištem bio Bjelovar, grad udaljen osamdesetak kilometara od državne prijestolnice.

Nakon nekoga vremena, utihnula je i pjesma, umorna je mladost pozaspala, njišući glave u snu, u skladu s trzajima sporoga vlaka čiji su se strojovođa i ložač brinuli za održavanje postignute brzine, barem na ravnim dijelovima, ali i topline u vagonima, s obzirom na to da je prodiranje u sjeverne krajeve značilo i nižu temperaturu, neobičnu mladim južnjacima.

***

- Budi se! Iskrcaj! – odjeknulo je vlakom, popraćeno nepodnošljivo visokim zviždukom pištaljke.

Ročnici su, premda bunovni, u hipu bili na nogama, pripravni napustiti vagone, uredno poredani, točno onako kako

su ih naučili u onih nekoliko dana početne vojničke izobrazbe prije polaska iz Hercegovine.

- U vrstu i pogled pravo! Nemoj da vidim nered! Stega, stega… Naučit ću ja vas što ta riječ znači, sanjat ćete me kako ponavljam *stega!* - grmjeli su časnici, ravnajući mladiće u uredne redove u kojima su, brzim korakom, krenuli prema crnim kamionima s maslinastozelenim ceradama koji su ih čekali izvan gradskoga kolodvora, na koji su pristigli u ranojutarnju uru.

Ukrcali su se i otud su prevezeni u bjelovarsku vojarnu. Odmah po dolasku, upisani su u knjige i raspoređeni po barakama, a potom su dobili nove, njemačke odore i zadužili su oružje te, bez odgode, samim dolaskom, otpočeli s kratkom, osnovnom obukom prije slanja na bojište. Sa znatiželjom su promatrali kako strogi, gotovo hladni domaćini pred njima otvaraju nove drvene sanduke, koje su resili orlovi raširenih krila, sa znakom Reicha u kandžama, iz kojih su vadili neodjevene sive odore, počevši od donjega rublja, sokni, hlača i košulja, do jakni, remenja, kravata, kapa i čizama. Dobivši hrvatske, ustaške oznake koje će staviti na kapu, jer su bili raspoređeni u Hrvatske oružane snage, Drago je zadužio i ubojiti, teški puškomitraljez M53, poznatiji pod nazivom *šarac*.

Teško je zapravo predočiti presudnost trenutka u kojemu mladić odjene uglađenu vojničku odoru, sa silnim pratećim znakovljem i drugim uresima. Gotovo kao da mu je netko odjenuo dostojanstvo i strahovito visoko samopouzdanje, uvjerenje u vlastitu svemoć. Doslovce, u trenu naraste samouvjerenost i dječak postaje muškarac, ali onaj muškarac koji će tek s godinama iskustva steći mudrost promišljanja prije donošenja odluka.

Nije bilo uobičajeno oružje zadužiti odmah po dolasku u vojarnu, ali okolnosti nisu dopuštale drukčije ponašanje. Vladala je velika potreba za novim snagama. Mladi vojnici, tako i

Drago, nisu ni znali niti slutili kakovo je uistinu stanje. Zapravo, ciljano su, putom tiskovina i *Hrvatskoga slikopisnog tjednika*, objavljivane dorađene *istine* o događanjima na krajnjim istočnim i zapadnim granicama ozemlja novoga njemačkog carstva koje je posljednjih mjeseci bivalo sve manje i tješnje.

Dragi puška nije najbolje srasla s ukupnim doživljajem. Neupućenomu je *šarac* uistinu bio prijetećim saveznikom, nezgrapan, opasan, munjevito ubojit. K tomu, teško oružje i još teže strjeljivo u remenjima nisu bili najboljim prijateljem tijekom dugih pješačenja, uspona, trčanja i svega onoga što prati vojničku obuku. No, sve su te nedaće nestale s početnim danima, možda tjednima, a onda je Drago istinski upoznao svoju produljenu ruku, svojega željeznog suborca, kako ga održavati, njegovati, puniti i prazniti, iz njega pucati i podnositi nesnosno štektanje i prateće treskanje čitava tijela.

Kako su dani prolazili, a nije bilo preveć vremena za obuku pa je bila dobrano skraćena, pridošli su se pripadnici Hrvatskih oružanih snaga upoznali sa svojim pretpostavljenima, s vojničkim životom, ali Drago nije zaboravljao na rodni kraj. Strahovito ga je mučila sjeta, okupirale misli o Hercegovini, roditeljima, svemu onomu što je ostavio iza sebe i tko zna kada će i hoće li uopće opet vidjeti.

- Ma da mi se samo vratit doma do prolića i ositit onaj miris behara. Da mi je užinat materine ‘rane i s ćaćom privrnut zemlju na oranici. Ništa mi sad ne bi bilo teško… – razmišljao je, ne držeći više ni rudničko okno tako mrskim, jer sve je domaće bilo tako daleko, prijeteći iščezavalo.

Kako je svaki ročnik, uz osnovnu obuku, dobio i neko drugo zaduženje kojim je pridonosio zajedničkoj borbi, Dragu je zapala služba u kuhinji. Pomagao je pripravljati i dostavljati hranu, ne samo za vojnike u vojarni nego i za one na obližnjim stražarnicama i na udaljenijim bojišnicama, najvećma grah i

tjesteninu, a imao je sreću što potječe iz sela u kojemu snijeg nije rijetkost u zimskim mjesecima, jer je te godine Bjelovar trpio izrazitu studen.

- Danas smo čupali saonice iz smeta, konji iz zaprege u potpunosti su ostali bez snage. – požalio se Drago svojemu suborcu, pripremajući postelju na tvrdomu krevetu. Prije no je legao, dodao je još par cjepanica u visoku gusanu peć i, umoran od obilaska bojišnice, brzo usnuo.

Drago je spavaonicu dijelio s mladićima iz cijele Hrvatske, od Bačke i Banata do Boke Kotorske. Nije u tomu naraštaju bilo preveć njih iz Hercegovine, kada se uzme u obzir ukupan broj ročnika, a najvećma mladih ratnika pristiglo je iz Like i Korduna. Bilo je poprilično i bosanskih te istočnohercegovačkih muslimana. Govorilo se hrvatskim jezikom, s jasnim razlikama u narječjima brojnih hrvatskih krajeva, ujutro pozdravljalo Lijepu našu s desnom rukom visoko u zraku, nakon podizanja državne zastave, koje bi završilo gromoglasnim *Spremni*.

Stiglo je i prvo odobrenje za slanje pisama obiteljima. Drago nije duljio, doduše i s obzirom na skromnu izobrazbu, nije niti mogao, ali je umirio roditelje onom najvažnijom viješću o tomu kako je živ i zdrav, dopunjenom podatcima poput onih u koju je postrojbu raspoređen, gdje se nalazi… Jasno, vojnici su upozoreni izbjegavati pisanje o strogo vojnim pitanjima i sva je pisma, prije slanja, čitao pretpostavljeni časnik ili netko koga je ovaj za to zadužio, a na Draginu papiru nije bilo precrtavanja.

- Šalju nas u Kumrovec! – počelo se govorkati jedne sijećanjske večeri u vojničkim barakama.

- Čuo sam kako smo tamo raspoređeni. Primijetili su pojačana partizanska kretanja pa nas šalju na razbijanje. – govorio je jedan Zemunjanin i, jutro je posvjedočilo, nije se prevario.

Zorom je zapovjeđen polazak, pod punom ratnom opremom. Prebacili su ih u kamionima, a u Kumrovcu ih je čekala zapovijed ukopavanja u rovove po okolnim brdima.

- Barem neka promina, dodijala mi je i ku'inja. – smiješeći se, govorio je Drago suborcima s kojima je bio raspoređen, ne sluteći što ga čeka. Njegov je prvi, stvarni susret s bojišnicom završio ranjavanjem. Gotovo odmah po njihovu dolasku, zbio se sukob s partizanima, a Dragu je u sveopćoj pucnjavi i eksplozijama ručnih bombi, pogodila krhotina bacača, raznijela mu cijev njegova puškomitraljeza i ozlijedila ga po glavi. Srećom, premda se tada činilo kao kobno ranjavanje, nakon što je, obliven krvlju, previjen u Kumrovcu te prebačen u zagrebačku bolnicu, utvrdili su kako je tek riječ o dubljoj posjekotini pa je dobio samo dva dana dopusta. Vratili su ga u Kumrovec, ali iznova u službu kuhara, do potpunoga iscjeljenja.

Taj se oporavak poklopio s duljinom njihova ostanka u rodnomu selu odmetničkoga vođe, gdje se Dragina postrojba zadržala nepuna dva mjeseca, gotovo stalno se sukobljavajući s partizanima, u uvjetima surove zime, u vrletima na hrvatsko-slovenskomu pograničnom području.

- Vojnici, slušajte ovamo… Slušajte pozorno! Odmetnici su zaposjeli dio Banje Luke. Naša je zadaća probiti bojišnicu i očistiti grad, a preživjelu im živu silu potisnuti prema istoku Bosne, gdje će ih dokrajčiti Domanikova 8. divizija. Treba izbjeći da se njihovi borci povuku prema Kozari jer izgleda kako tamo opet imamo posla. Premda smo na toj kletoj planini prije dvije i pol godine slomili partizanstvo na hrvatskomu ozemlju, tamo je opet uočeno neprijateljsko djelovanje. Na Kozaru nas šalju nakon Banje Luke pa si nemojmo povećavati poteškoće. Braćo vojnici, sudbina Banje Luke u našim je rukama, to je naša odgovornost i naše poslanje. Osvjetlajte obraz Domovine i Poglavnika. Neka nam živi vječna Hrvatska! Za dom! – zagrmio je časnik koji ih je postrojio prije polaska, dobivši uobičajen, glasan odgovor vojnika u kojima je gorio borbeni žar.

Vožnja je trajala kraće nego su mislili i iskrcaj je krenuo na prostranomu polju, prekrivenom snijegom, pokraj neke crkve kojoj Drago nije upamtio imena. Došli su noću, pogašenih svjetala, pripravni uskočiti kao pojačanje njemačkim snagama koje su već krenule prema gradu.

S prvim dnevnim svjetlom, Drago je svjedočio nečemu što mu se trajno urezalo u sjećanje. Već uvelike uključeni u borbu, uopće ne misleći na zrna koja su zviždala unaokolo, vojnici iz njegove postrojbe prenuti su topotom konjskih kopita. Pokraj njih projahali su napola divlji jahači. Jahači za koje su čuli, o kojima su raspredane priče, ali za koje nisu vjerovali kako su uistinu takovi – hitri, okretni, prekaljeni i nemilosrdni ratnici koji su govorili nerazumljivim jezikom i nikada nisu odbijali izvršenje zapovijedi.

- Čerkezi!!! – poviknuo je netko.

Njihova je pojava bila toliko zapanjujuća da je na trenutak čak zaustavljena pucnjava. Kavkaski su Čerkezi jahali konje viseći im na bokovima te su ih tijela vitkih životinja štitila od neprijateljske paljbe. U rukama su imali suvremene strojnice, pridigli bi se poput onih hitrih Indijanaca s američkoga zapada, pripucali rafalnim nizom i ponovno zalegnuli konju s boka, galopirajući nevjerojatnom brzinom. Za zbunjene partizanske borce nije bilo izgleda.

Čerkezi su napravili pomutnju, a hrvatski i njemački vojnici krenuli u proboj. Drago bi se mogao zakleti kako su na banjolučkim ulicama bili za samo nekoliko trenutaka. Jasno, trebalo je puno više, ali su razbojničke snage razbijene i odgurnute dalje na istok, u zagrljaj moćnih snaga generala Romana Domanika, pod čijim su zapovjedništvom sada bili bojovnici ranije Crne legije poginuloga krilnika Jure Francetića.

***

Znali su što im je namijenjeno nakon oslobađanja budućega stolnog grada mlade hrvatske države. Znali su za Kozaru. Međutim, nisu ju takovom zamišljali kakovom su ju doživjeli. Stigli su na neku golet, bez stabala, bez zaklona, gdje je raslo gusto žbunje između oštroga, raspuknutog stijenja, ne nudeći nikakovu zaštitu od surove studeni i jakoga vjetra zbog kojega su, noseći puške o ramenima, jednom rukom pridržavali kape, a drugom stezali teške vojničke kaputе koji se nisu imali snage othrvati gotovo smrtonosnomu zagrljaju kozaračke zime.

Područje je bilo pusto, pokazalo se kako su podaci o obnovljenim partizanskim skupinama, barem u kozaračkomu podnožju, netočnima. Hrvatska je vojska tamo susretala samo prazne kuće, spaljene štale i smočnice, ponegdje s nekolicinom isprepadanih kokoši. Tek bi pokoji preostali seljak razbio jednolikost njihova puta, ponudivši im vode iz dubokih bunara, gdje se tekućina nije smrzavala, ali tamo od srpnja 1942. godine, kada su ustaške postrojbe, zajedno s njemačkim i mađarskim saveznicima, razbili jake partizanske odrede čiji su preživjeli pripadnici sve popalili pri povlačenju, nije bilo istinskoga života.

Uvjerivši se u nepostojanje opasnosti, poslali su glasonoše u glavno zapovjedništvo, otkuda su se ovi vratili sa zapovjedi za povratak vojske u Banju Luku, gdje su ostali neko vrijeme, ne dočekavši 30. ožujak i žestok devetodnevni okršaj ustaških snaga na Lijevča polju, sa sedamnaest tisuća najvećma crnogorskih, sandžačkih i istočnohercegovačkih četnika Pavla Đurišića, okupljenih u Sandžačkomu i u Drinskomu korpusu koji su, na putu iz Crne Gore prema Sloveniji, prešli rijeku Vrbas i zauzeli selo Razboj, namjerivši prema Bosanskoj Gradišci i pobivši po okolnim selima oko 2500 hrvatskih pučana.

Četnici su tu sasma razbijeni, a Đurišića su ustaške vlasti smaknule u Staroj Gradišci.

Draginu su postrojbu nekoliko dana prije te bitke odredili za pokret prema Zagrebu, otkud su imali zapovijed ići prema Velikoj Gorici i pomoći vraćanje toga odmetnutog mjesta iz partizanskih ruku pod upravno okrilje NDH. Na putu prema glavnomu gradu imali su još jedan manjih okršaj s partizanskom skupinom, kada je Drago lakše ranjen u desnu ruku, u dlan.

Ipak, do Gorice nikada nisu stigli. U Zagrebu je već bila osjetna gužva, pošto su se s početkom travnja u njega počeli slijevati pripadnici pojedinih hrvatskih divizija s prostora gdje su Titovi komunisti, potpomognuti nadirućom Crvenom armijom, već tada uspostavili vlast. Tako je bilo i s vojnicima iz 8. hrvatske divizije koji su se povukli iz Sarajeva.

Sve zabrinutiji nepovoljnim vijestima koje je sada pronosila vojska, iz prve ruke, u noći na 8. svibnja, Drago je u Zagrebu, gdje su zadržani do daljnje zapovijedi, primio najgoru vijest u životu, vijest koju nije očekivao, vijest koja će ga progoniti još desetljećima poslije. Netko je glasno viknuo – Braćo, pao je Mostar!

Glasonoša je nastavio – Prije Mostara, pao je Široki Brijeg. Pobijeni su fratri, spaljeni. Pobiše nam narod! Partizani su već ovladali većim dijelom Dalmacije i Bosne, otkud se dalmatinske, hercegovačke i crnogorske brigade kreću prema Zagrebu. Istodobno, s istoka Slavonije, pritišću nas srbijanske postrojbe u koje se masovno uključuju preostali četnici, zamjenjujući kokarde petokrakama. Nitko tko im padne u ruke ne ostaje živ.

Skamenjeni, vojnici nakratko nisu ništa progovarali. Nevjericu se nije moglo odmah pobijediti. Došli su s položaja, iz šuma, s planina, ispunjeni uvjerenjem u dobar ishod ukupnih

borbi, nesvjesni stvarnoga stanja. Mostar je pao prije gotovo tri mjeseca, na blagdan sv. Valentina, 14. veljače.

Kada je prvi među njima progovorio, krenula je lavina, i tiha i glasna, i drhtava i žučna. Došlo je do svađe, naguravanja…

- Stoj!!! Stani, stoko neodgojena! Je li se tako ponaša hrvatski vojnik?! Stani mirno i ne mrdaj dok ti ne dam odobrenje ili ću ti presuditi na licu mjesta! Svakomu pojedinačno! Takovi mi ne trebate! Razdora ne će biti! Je li to jasno?! – zagrmio je jedan ustaški pukovnik čije ime Drago nije poznavao, a koji je ušao u njihovu baraku.

- Jasno, gospodine pukovniče! – odgovorili su zatečeni vojnici, brzo se uredavši i povrativši u čvrste okove vojničke stege, gotovo zaboravivši na prijašnju osupnutost vijestima s hrvatskoga juga, iz rodnih krajeva većine od njih.

- Slušaj pozorno! – nastavio je ustaški pukovnik, čvrst i visok muškarac srednjih godina, uglađene pojave, ozbiljna i hrabra pogleda, svježe obrijan, ulaštenih crnih čizama i besprijekorno izglačane odore, na čijim se sjajnim pucima zrcalio ljudski odraz – Zagreb ne će biti branjen! Cjelokupna se Njemačka vojska povlači iz Hrvatske. Poglavnik i Vlada zapovjedili su povlačenje i naših snaga prema Austriji, gdje ćemo se dostojanstveno predati zapadnim savezničkim vojnicima, pod zapovjedništvom američkih ili britanskih časnika. Na saveznička vojsku, pod čim mislim na zapadnjake, nije dopušteno pucati, a na svaki usputni susret s partizanima ili s Crvenom armijom zapovijed je odgovoriti žestoko, vatrenom silom. Predaja partizanima i Rusima nije dopuštena! Oni ne uzimaju zarobljenike! Protiv boljševika idite do kraja! Postupiti pod zapovijedi bez odgode! Za dom spremni!

Pukovnik je napustio baraku i ne čekajući na odgovor, ostavivši iza sebe muk vojnika koji su u tomu trenutku nalikovali na siročad, na djecu istrgnutu iz roditeljskoga naručja, na psiće u kartonskoj kutiji, ostavljene pokraj ceste, u iščekivanju neminovnoga svršetka.

Prvi se pomaknuo jedan Bosanac, popravio odoru, stavio na leđa pripravnu naprtnjaču, okačio pušku o rame i pogledao u suborce, u jasnoj nakani što skorijega izlaska napolje. Svi su odreda krenuli ponavljati njegove radnje i brzo su se našli u urednomu nizu, na putu prema neizvjesnomu zapadu.

Poglavlje drugo

Tužna je to kolona bila. Zbjeg poniženoga hrvatskog puka. Zbjeg ponosnih ljudi koji su napuštali zemlju divovskih predaka.

Uz bok poraženoj vojsci kretalo se na tisuće običnih pučana, pognutih glava, povlačeći se prema slovenskoj granici. Vijesti su bivale sve lošije, padalo je mjesto za mjestom, selo za selom, a iza te tužne kolone pao je i Zagreb, istoga dana kada je hrvatska vojska izišla iz njega, 8. svibnja ljeta Gospodnjega 1945.

Prometnicama su se uglavnom klatili civili, vukući osnovne potrepštine, žene su zapomagale, a suzu bi pustio i poneki stariji gospodin, promišljajući o životu, o prošlosti i grobovima koje ostavlja zauvijek. Djeca su zbunjeno i prestrašeno stezala roditeljima ruke, a vojska se najvećma kretala s bokova, osiguravajući slobodan i nesmetan prolazak po cestama koje su uvelike zagušivali konjske zaprege, vojna vozila, čak i pokoji motocikl. Svježe bi noći provodili kunjajući na podu, zaogrnuti dekama ili jednostavno stegnuti u kapute.

- Ono je prid nami Zidani most. – pročita Drago naglas napis s cestovne oznake u središnjoj Sloveniji, u općini Laško, na ušću rijeke Savinje u Savu.

Nije uspio niti do kraja izgovoriti kada je, na samomu prilazu tomu malenomu mjestu, nastala prava pomutnja, pakao. Neočekivana ih je puščana paljba pokosila s okolnih brda. Slovenski i partizani iz hrvatskoga Zagorja, s preodjevenim ličkim četnicima, postavili su zasjedu, ukopani u bunkerima, iz kojih su na tisuće pridošlih Hrvata vidjeli kao na dlanu.

- Bog ti jadan, sklanjaj se. Zalegni! Majko moja… – grmjelo je, zapomagalo se.

Ljudi su se bacali na sve strane. Netko se nagonski pokušavao skriti, potpuno zaboravivši na to da ima pušku. Drugi su, pak, ne mareći za sebe, pokušavali zaštititi nemoćne patnike, žene, djecu i starce, odvući ih u zaklon. Vojska se pobacala po zemlji i uzvratila pucnjima po neprijateljskim položajima… Uslijedio je stravičan pokolj moćnih nad nemoćnima. Drago je oko sebe za tren nabrojao dvadesetak mrtvih suputnika. Nije vidio toliko poginulih na jednomu mjestu ni u okršaju kod Banje Luke.

Hrvatska se vojska ipak brzo pribrala, zapovjednici su organizirali obranu, spriječivši tako pješački prodor neprijatelja među slabo naoružane vojnike i goloruke civile. Zbunjenost je prevladana i izdana zapovijed održati crtu obrane. Partizani su tukli već nekoliko sati. U prvomu udaru podnesena je velika žrtva, bilo je puno stradalih, ali kada su ljudi uspjeli zaleći po kojekakovim zaklonima, pogođenih je bilo manje, premda je ukupan hrvatski položaj bio nezavidan, u okruženju i izložen neprijatelju s uzvisina.

- Boooom… Boooom… - odjeknuše najedanput silovite eksplozije, a dim se podiže s partizanskih položaja.

- Nijemci, Nijemci… - počeli su uzvici. Uslijedila je kanonada. Pristigli su njemački odredi, kojima je isturena izvidnica javila što se to događa kod Zidanoga mosta, topovima koje su vukli konjskim zapregama nezaustavno osuli po odmetničkim borcima, ne štedeći punjenja. Prštalo je na sve strane, u zrak su letjeli i stabla i kamen, a puščana je vatra, barem ona s brda, prestala sijati smrt. Pucalo se sada samo iz jednoga smjera, iz udoline prema partizanima. Moć vladanja smrtonosnim ciljnikom promijenila je vlasnika. Hrvatska je vojnica pripravno podržala ljutiti protuudar i, čim su njemački topovi zašutjeli, pješaštvo je nasrnulo na preživjele u brdskim bunkerima. Milosti nije bilo!

Okršaj kod Zidanoga mosta oduzeo je puno vremena u kretanju kolone i napola puta između Celja i vojno zatvorene slovensko-austrijske granice stigli su 15. svibnja, upravo kada je britanski general Patrick Scott primorao 200 tisuća hrvatskih vojnika i oko pola milijuna običnoga hrvatskog puka na bezuvjetnu predaju Jugoslavenskoj armiji, odbivši ih uzeti pod savezničku zaštitu, pod prijetnjom zračnoga i tenkovskoga udara ukoliko za jednu uru ne polože oružje. Rat je završio toga dana u četiri ure poslijepodne.

- Izvesite bele zastave i odložite oružje! Rat je gotov! Povinujte se komandama partizanskih boraca i živet ćete! ‘Ko nije krvavih ruka, kući će! – odjekivalo je s razglasa motornih vozila kojim su se partizanski povjerenici, pod zaštitom britanske vojske, kretali među hrvatskim življem, zlokobno sporo i pobjednički nadmeno, dok je sa svih strana nadirala vojska s trorogim kapama na kojima su bile zadivane ili šivene crvene petokrake.

Pojedinačni su sukobi jako brzo utihnuli jer je razočarani narod shvatio što se dogodilo. Umorni i poraženi vojnici klonulo su odlagali oružje i bacali kape na zemlju, a najvećma su otpor partizanima pružali neslomljivi *Crnci* koji su, u određenoj mjeri, čak uspjeli napraviti proboje i izvući se iz neprijateljskih ruku.

Hrpe ostavljenoga oružja rasle su iz ure u uru, da bi od zapadno-uljudbena svijeta ostavljeni narod do večeri toga dana bio sasma razoružan. Krenulo se s povlačenjem na stotine tisuća ratnih zarobljenika natrag, prema jugu novoproglašene Jugoslavije, a na poljima krajnjega slovenskog sjevera i austrijskoga juga, otkuda su Britanci nemilice izručivali Hrvate Titovim snagama, ostavljana je neuredna pustoš, jer nije bilo dopušteno sa sobom vući niti osobne stvari, pokrivače i hranu, a kamoli zaprege i druga prijevozna sredstva. Zarobljeni su Hrvati razdvajani u manje skupine, poradi lakšega nadzora. Dijelili su ih na civile i na vojnike, a onda potonje na ustaše i na domobrane, s obzirom na pripadnost vojnomu rodu prije objedinjavanja Hrvatskih oružanih snaga, s kraja ljeta Gospodnjega 1944. odnosno službeno od siječnja 1945. godine. Dragina je skupina brojala negdje oko tri stotine i pedeset osoba, uglavnom vojnika, poredanih u četveroredu. Zabilježeno je kako su zarobljeni u Celju.

- Vi ćete, drugovi, u Rusiju, pred narodni Staljinov sud! – obratio se jedan od časnika, ne silazeći sa svojega vranca, skupini Čerkeza koji su, zajedno s Hrvatima, pali u ruke partizanskim postrojbama.

***

- Iz kojeg si sreza, ustašo? – upitao je Dragu partizanski povjerenik, zadužen za razdvajanje zarobljenika, gledajući u

svoju bilježnicu, položenu na drveni stol, pokraj kojega su popisivani negdje u Maceljskoj šumi, nakon što su stigli na hrvatsko ozemlje, daleko do generala Scotta.

- Goranci, mostarski kotar, Velika župa Hum. – odgovorio je mladić.

- Ne pametuj, bando ustaška! – okosi se povjerenik i nastavi s upitima – Kada si pristupio ustašama?

Drago je kazao kada je uvojačen te su ga, sukladno tomu, rasporedili u skupinu u kojoj su bili svi oni koji su u službi od 1943. godine.

- Svi vi koji ste ustašama pristupili ‘41. i ‘42. idete kući, a vi koji ste kasnije nataknuli U na glavu idete u našu, narodnu vojsku, na preodgoj! Za vas još ima nade! – govorili su podrugljivo partizanski povjerenici, a naivno im povjerovavši, pojedini su zarobljenici, potrgavši vojničke iskaznice, slagali vrijeme ulaska u djelatnu vojnu službu, nesvjesni kako su se time osudili na smrt.

Dragu i slične njemu zatvorili su u obližnje staje, gdje su trebali provesti noć, a stotinjak onih kojima su iskaznice potvrdile ili su se izjasnili kako službuju od 1941. i 1942. godine, ostavljeni su na mjestu popisivanja te su ih, gotovo do gola ih razodjenuvši, odvodili po desetoricu, ne pojašnjavajući kamo ih vode. Sve je bilo jasno kada su se začuli pucnji iz daljine, kada su do onih što su čekali na red dospjeli jauci i bolna zapomaganja, vrištanje od kojega se ledila krv u žilama, ocrtavajući iskonski strah na licima koje je obasjavala svjetlost plamena logorskih vatri između šumskih stabala.

- Ne ću! Ne ću! Pustite me! Pustite me… – otimao se jedan od sljedeće desetorice.

- Pustite me! Majko moja, što mi rade! Majko moja, ne ću ići! Gospe moja, ne daj me! – jadnog je čovjeka pobijedio

strah i pamet je popustila, a jeza je od njegovih izbezumljenih krikova uhvatila čak i mučitelje.

Tupi je udarac zauvijek otklonio bol napaćene duše i vratio težak muk u mračnoj šumi kojom je te noći vladala smrt. Puščanom je drškom jedan sirovi Bilećanin razbio nesretnikovu lubanju i ovaj je nepomično pao, otvorenih očiju iz kojih je, preko bjeloočnica, procurila krv.

Nije to spriječilo niti usporilo krvavi pohod. Spomenutih stotinjak hrvatskih sinova partizani su odveli na rub široke vrtače, dublje u šumi, gdje su skončali što od zrna što od malja kojim je, životinjskom snagom, vitlalo nekoliko zapuštenih šumskih boraca u opancima iz kojih su virile grubo pletene, žućkaste šlape.

Oni koji su, uvjetno kazano, imali sreće biti sklonjeni, Drago i preostali zarobljenici, sa zebnjom su i u dubokomu muku slušali zvukove stravičnoga orgijanja, konačno u potpunosti svjesni onoga što ih je snašlo, ali i Svevišnjemu zahvalni jer ne nasjedoše na obećanje o povratku kući.

Nisu shvaćali zašto uru za urom zapomaganja ne prestaju, zašto neugodni dizel motori vojnih kamiona neprestano bruje. Nisu znali kako su na odredište stigle i druge skupine, dovezene tim kamionima. Dovozili su ih, kao stoku na klanje, sve dok spomenuta vrtača nije napunjena ljudskim mesom, izmrcvarenim lešinama koji su sada samo podsjećali na negdanje ljudske obrise.

- Sveta Marijo, majko Božja, moli za nas grješnike sada i na času smrti naše… - poluglasno je govorio mladi Drago u vrućoj svibanjskoj noći, cijedeći molitvu kroza stisnute zube, oštećene škrgutanjem koje nije mogao zaustaviti, kojega nije niti bio svjestan. Sjedio je na zemljanomu stajskom podu, na sasušenomu životinjskom izmetu, uopće ne osjećajući smrad,

skupljenih nogu koje je obuhvatio objema rukama, nesvjesno se njišući naprijed-natrag.

***

- 'Ajde, bando! Na noge! – vojnik je čizmom otvorio teška, ali trošna stajska vrata, povukavši za kragnu najbližega među zatvorenicima. Izvukao ga je vani i snažno bacio na zemlju.

Otkucala je deveta ura i zarobljenici su odavna bili budni, očekujući raniji polazak. Međutim, umorni od prethodne noći, partizani nisu žurili, a nekolicina ih se poredala ispred stajskih vrata te su udarcima *počastili* zarobljene Hrvate koji su istrčavali napolje.

- Da se odma' razumemo. Priče nema! 'Ko progovori, metak u čelo! Pitat ga ne ću ništa. Redaj se po četvero i čekaj komandu za polazak! Nemoj da mi ne'ko ispane iz kolone… Jasno?! - prijeteći im se obratio partizanski bojnik prije polaska, potom ujahavši konja i krenuvši na čelo dugoga reda iscrpljenih hrvatskih vojnika.

- Jasno! – dobio je traženi odgovor.

Prolazeći kroz hrvatska sela i zaseoke, doživljavali su sasma oprečna iskustva. U jednima su ih seljani, poredani uza rub ceste, udarali drškama raznoraznih alatki, dok su u drugima žene stajale mirno, izgovarajući tihe molitve i držeći u rukama pogače i limene kante s vodom, podsjećajući na Veroniku i na njezin rubac. U trećim su se, pak, miješali i jedni i drugi.

Titova je vojska šutke promatrala sva ta događanja, ne zabranjujući ženama stajanje na rubu kolone, dakako bez odobrenja za prilazak zarobljenicima. Međutim, tko bi iz četvororeda krenuo po kap osvježenja, dobio bi zrno ili bi ga opekom

u glavu dokačio neki opaki seljanin koji se imao potrebu dokazati novoj vlasti. Takovih je nekolicina ostala ležati iza posljednjega u nizu, zagrnuta prašinom koju su podigli teški koraci umornih stopala koja su virila krvava iz raspadnute obuće.

- Hvala ti, Gospode, što si me učinija poniznim! – izgovorio je Drago, prekrižio se, sagnuo zemlji i s poda pokupio izmet koji je iza sebe ostavio konj onoga bojnika s čela kolone. Drago je na dlanu otrijebio bijedne ostatke izmeta partizanskoga pastuha, pronašavši što je tražio, tragove kukuruza i ječma koje je životinja pojela. Polizao ih je s dlana kao najslađu gozbu, kao dijete materinu užinu. Polizao ih je gadeći se na smrad, na ogavan okus, ali ne gadeći se na sebe. Poniznost ga je nahranila i dala mu nešto snage, dostatno za nastaviti, za živjeti i nadati se.

Zagreb su doslovce okrznuli, nastavivši prema obližnjoj šumi. Drago je tada, prvi i jedini put u životu, doživio neposluh svojih nogu. Neposluh svjesnim mislima, ali očiti posluh podsvjesnoj nakani njegova uma. Ugledao je manju skupinu svojih izgladnjelih suputnika, bježali su iz kolone. Partizani ih nisu primijetili zbog visoka raslinja. Ni sam ne zna kako, potrčao je munjevito, ne osvrćući se.

- Stoj! Stani! – čulo se prije nego su zapucali.

Čim su ih primijetili, partizani su zaustavili četverored i otvorili vatru, ali nijednog nisu pogodili. Brzo se rasporedivši, dio je vojnika ostao čuvati zarobljenike, a dio krenuo tražiti bjegunce. Drago se spretno popeo u gustu krošnju stogodišnjega hrasta, gdje je zatekao još jednoga odbjeglog Hrvata. Pogledali su se i šuteći ukipili, gotovo su srasli sa spasonosnim stablom. Kako se ubrzo smrkavalo, potjera je prekinuta i partizani su se vratili koloni koja te noći uopće nije stajala na predah. Zato su iza sebe ostavili nekoliko mrtvih, klonulih od iznemoglosti, koje su čuvari dokrajčili pucnjevima u potiljak.

Drago i njegov suputnik, kojemu je jedino upamtio osječko podrijetlo, probijali su se šumom, i ohrabreni i prestravljeni, pitajući se je li možda bilo pametnije ostati u skupini. Ovako, mislili su, ako ih pronađu, odmah će ih ubiti.

Naišavši na starijega žitelja jednoga banjolučkog zaseoka, okruženog njegovim svinjama, upitali su ga za stanje u okolici. Rekao im je kako je čitav kraj opustošen te ih je, predstavivši se kao prijatelj, uputio prema obližnjoj kolibi, u kojoj živi s još dva muškarca i jednom ženom. Kazao je kako će im tamo ponuditi sklonište i okrjepu. Tako je i bilo. Premda iznenađeni, ljudi su ih dočekali sa skromnom, ali njima više nego dostatnom trpezom, ponudivši im i svježega mlijeka. Ni slutili nisu kako je svinjar, čim su zamaknuli, požurio prijaviti ih.

Dok su jeli u tišini, netko je pokucao na vrata. Pretrnuli su, a domaćin, koji ih je rukom uputio na mir, otvori vrata i napadno prozbori – Evo i', dragog ti Boga, ja i' po'vat'o.

Nesretnici odskočiše od stola, a u kolibu su zakoračili dvojica naoružanih partizana, u pratnji jednoga mladog časnika.

– Diži ruke u vis! – povikaše.

– Pa što to znači? Nije vam bilo lijepo kod nas, a? – progovori časnik, ozbiljna lica, ne gledajući prema njima, nego revno motajući škiju. Vojnici su ih, gurajući ih puškama u leđa, istjerali napolje, a spomenuti se časnik nižega ranga ostao zahvaliti domaćinu na odanosti. Drago se već pomirio sa smrću, ali na njegovo i na iznenađenje njegova suputnika, niti su ih tukli niti su im se obraćali. Jednostavno su stajali i čekali, šutke.

Jedan od partizana otišao je, na časnikov poziv, u kolibu. Vratio se, uhvatio Osječanina pod ruku i poveo ga prema obližnjoj rijeci. Nije se ništa čulo, premda je Drago iščekivao zlokobni zvuk ispaljenoga hica. Ostao je osupnut kada je vidio

kako se vraćaju natrag. Taj je isti vojnik sada poveo njega. Na riječnoj obali, oborio ga je na koljena i gurnuo mu cijev od strojnice u usta.

- Kaži, na kog si pucao u šumi! Kaži i ne će ti ništa bit! – obratio mu se silnik.

- Ama, nisam brte ni na kog'. Nemam oružja još od austrijske granice. Mislija san pobić kući. Nisan tija nikom naudit. Bog mi je svidok. – promumljao je Drago, gledajući na drhtavi partizanov prst na okidaču.

- 'Ajde, polazi! – povukao ga je i vratio do one kolibe iz koje je izišao mladi časnik, za kojega su kasnije shvatili kako je riječ o Hrvatu. Samo je kratko naznačio kako moraju stići odmaklu kolonu, izvukao je tabakeru iz džepa i pripalio novu škiju, pogledavši prema dvojici patnika, pomalo s visoka.

Uistinu, više ih nisu dirali, a kolonu su stigli kada su već bili ulogoreni. Počelo je kišiti, što je dočekano s osjetnim olakšanjem, a tu su večer čak dobili i večeru. Na ulazu ih je neki dočasnik upitao – Jeste li vas dvojica jeli? Dobivši odgovor, poslao ih je prema kuharima, glasno zapovjedivši – Nahranite ih! Drago nikada ne će zaboraviti te makarone, tvrde i neslane, ali tako dobrodošle.

No, mir je bio kratkoga vijeka. Nakon određenoga razdoblja, dolazilo je do smjene vojnih čuvara i zarobljenike su preuzimali partizani iz različnih krajeva Crne Gore, Srbije, Hrvatske i Slovenije. Ujutro ih je preuzeo neki krvoločni satnik. Premlaćivanju nije bilo kraja. Dvojicu koji su se sagnuli napiti blatnjave vode s ceste ubili su na licu mjesta.

Tek toga dana navečer, kada su ih doveli do neke livade na kojoj će provesti noć, Drago i njegov suputnik u pokušaju bijega pozvani su u zapovjednu baraku (poljsku alatnicu), na saslušanje. Neka je partizanka na strojopisu uredno bilježila

sve odgovore na upite koje je postavljao strogi partizanski povjerenik. U sobi je bio i jedan niži časnik, stajao je u kutu, pogledavajući stalno u Dragu, što je ovoga činilo jako nemirnim. Kada je povjerenik upitao mladoga Gorančanina za mjesto podrijetla, namjesto njega, progovorio je taj časnik – Drago, od oca Alekse, zvanog Biće, Srez Mostar, Goranci, '26. godište.

Drago je pretrnuo!

- Kad vas ujutro postroje, javi mi se! – obratio mu se ne tako strogim glasom čudni časnik, izašavši potom van, na što je Drago u sebi pomislio – Ni u ludilu!

Dvojica bjegunaca nisu kažnjeni niti im se tko poslije obratio, jednostavno su vraćeni među zarobljenike. Drago je, utopljen u masi, ujutro uistinu ušutio i ostao u koloni koja je krenula na put, došavši toga dana do Šida u Zapadnomu Srijemu, smještenomu na padinama Fruške Gore. Kod Šida su zanoćili, a Drago se sjeća kako nikada prije nije osjetio tako mekano tlo. Misli su ga odvele njegovim roditeljima, njegovoj tvrdoj zemlji u Hercegovini, njegovu domu… Umor i bolne noge ranjenih stopala brzo su ga svladali, rukama je malo razgrnuo zemlju i u malenu rupu naslonio glavu na nešto studeniju podlogu koja mu je te noći donijela barem malo mirniji san.

Ipak, predaha nije bilo i jutro je donijelo novu tegobu kojoj se nitko nije nadao. Zapovijed za polazak nikako nije stizala, prolazilo je podne, a sunce je neumoljivo peklo i žega je dosegnula nesnosnu razinu. U spoju s visokom vlažnošću u zraku, nastaloj poradi isparavanja iz kišom natopljena tla, stajanje na suncu i izloženost rojevima komaraca bilo je bjesomučnim mrcvarenjem koje je kod pojedinaca dovelo do napadaja ludila. Takovi su *kažnjavani* preciznim hicima. Da sve bude još i gore, zarobljenici su još uvijek nosili svoje vojničke odore i bilo im je zabranjeno skidati ih. Srećom, teške su im kaputе

oduzeli još u Sloveniji pa su na njima bile jakne od sukna, a ispod njih već pocijepane košulje. Jedina prednost tih odora sada je bila u tomu što su rojevi gladnih komaraca iscrpljene nesretnike mogli *klati* samo po glavi, vratu i po šakama.

Vode čitavoga dana nisu dobili, a za objed su im podijelili neke stare konzerve koje su, premda napola kvarne, svi brzo pojeli.

- Moram piti, moram… Dajte mi vode, molim vas… - govorio je neki jadnik kojeg su zbog toga izdvojili i odmah strijeljali.

Izranjavani i opečenih lica, neki su se zarobljenici okrenuli krajnjoj nuždi i mokrili u prazne konzerve pa tu mokraću pili, da bi poslije povraćali, pojedinci i umirali.

Pred smrkavanje, kada je tužne ostatke hrvatske vojske napuštala svaka nada, došli su odnekud novi partizani i na konjskoj zaprezi dovukli puno bure pitke vode.

- Pij kol'ko ti srce 'oće, bando ustaška… - galamili su uza grohotan smijeh, ali nitko ne krenu na vodu.

- Pijte, majku vam jebem il' ću vas sve pobit'! – povika pobješnjeli partizan sa zaprege i pripravi pušku za pucanje, okrenuvši cijev prema shrvanim zarobljenicima.

To ih je pokrenulo, a kada prvi okusi vodu i uvidje kako uistinu ne će pucati, nastao je metež, guranje tko će prije do bureta i tko će više popiti. No, tijelo ima svoje granice i toliko žeđanje učinilo je svoje. Velika količina vode tako naglo dovela je do trenutačne smrti desetak zarobljenika te su se ostali povukli natrag. Drago je popio tek toliko kako bi se okrijepio.

Mrtve nitko nije kupio, po zapovijedi su ih ostavili tamo gdje su pali, kako bi se polagano raspadali na neumoljivu ravničarskom suncu. Taj smrad žitelji mjesta kojima su prošle kolone Hrvatskoga križnog puta nikada nisu očistili iz nosnica,

smrdjelo im je u umovima. Jedino dostojanstvo pokojnicima pruženo je skrušenim križanjem i tihim molitvama njihovih supatnika. Po njihovu odlasku, tijelima su se gostili seoski psi i divlje životinje iz okolnih šuma plodne ravnice.

Kolona je konačno pokrenuta, ali ne zadugo. Utjerali su ih na neki salaš i tamo zatvorili u torove, izgrađene za ovce i za konje. Pola su noći izgladnjeli ljudi hvatali poljske puhove koji su, kao pomahnitali, s prvim mrakom počeli iskakati iz nakupljenih hrpi sijena. Žive su ih derali i tako sirove jeli, gotovo poludjeli pokazivali su znake i zadovoljstva i ogorčenja. Očaj je uistinu pakleni čovjekov suputnik! Drago se, i sam pojevši taj gadljivi zalogaj, zapitao na što čovjek može doći i u što se može pretvoriti pod mukom koju mu čini drugi čovjek. Više nikada nije dvojio je li nečastivi uistinu postoji.

Početna skupina od njih gotovo tri stotine i pedeset, pala je na ispod dvije stotine izmučenih ljudi, a tu su noć stražari odveli njih još četrdesetak, među kojima je bilo i Draginih zemljaka iz Goranaca. Iz puke obijesti pobili su ih strojnicama u visokomu kukuruzištu koje je graničilo sa salašom koji je lažno svjedočio o spokoju ravnice. Kiša koja je tu noć ponovno počela padati, pratila ih je i tijekom sljedećih dana, na umornomu hodu sve do Beograda, otkud su nastavili preko Pančeva sve do Bele Crkve u južnomu Banatu, u blizini srbijansko-rumunjske granice.

Rijetko je tko iz te tužne skupine znao čitati zemljovide, ali su svi znali kako je ta Rumunjska negdje tamo na istoku, jako daleko. Nisu se više ni usuđivali vjerovati kako će preživjeti užase kroz koje prolaze i kako će nekada opet stati na pragove svojih domova, zagrliti svoje supruge, djecu, majke, zapaliti s očevima božićnu svijeću… Kao da je o njima govorio Ivo Andrić kada je te godine zapisao kako smo svi mi mrtvi, samo nas redom pokapaju.

***

Kada bi čovjek mogao izuzeti užas svega doživljenoga i tešku klonulost duha, prolazak prostranom kotlinom rijeke Nere s početkom mjeseca lipnja i prilazak Beloj Crkvi, okruženoj završnim vrhovima karpatskoga gorja, bio bi gotovo rajski. Međutim, ljepota krajolika nije se mogla održati u prilasku vratima partizanskoga logora za ratne zarobljenike koji je u mučnomu zagrljaju držala bodljikava žica, spletena u desetinama nizova, mjestimice presječenih vitkim stražarskim promatračnicama koje su bile oboružane željeznim smrtonošama, u svakomu trenutku pripravnima *štektati*.

Zarobljenici su, i nadalje u urednomu četveroredu, ulazili u svoje konačno odredište, jedva vukući ranjava stopala, nakon dugih dana muke i stotina prehodanih kilometara. Postrojeni su u središtu logorskoga dvorišta i ponovno popisani, praćeni pogledima ranije pristiglih logoraša iz prethodnih skupina koji su također pješačili od daleke slovensko-austrijske granice.

Partizanska ih je nadzorna služba brzo rasporedila po barakama, popunjavajući praznine koje su nastale smrtima logoraša koji su skončali na prisilnomu radu ili su ih pobili stražari. No, prije smještanja po barakama, tu su im, u dvorištu, zapovjedili potpuno razgolićavanje i spuštanje na koljena. Prišli su im, potom, stariji logoraši, ošišali ih do tjemena grubim ručnim strojevima, nalik škarama za striženje ovaca te su ih dobro naprašili smrdljivim prahom, ne bi li spriječili pojavu ušiju i svakojakih bolesti. Ponovno su odjenuli već odrpane odore i krenuli u veliku baraku, na zajedničku večeru. Napola objeda, prekinuo ih je životinjski grlat povik – Mirno!

Krupan časnik Titove vojske, neuredne vanjštine i primjetno pijan, okružen šestoricom partizana, između kojih se

jedan isticao u potpuno crnoj odori, izdvojio je nasumce jednoga od zarobljenika, dok su drugi stajali uza stolove, gledajući pravo ispred sebe, zapravo jedni u druge, s obzirom na to da su sjedili jedan naprotiv drugomu.

Začulo se samo krkljanje… Jadnik, nije uspio niti jeknuti. Partizan u crnoj odori probo ga je nožem u prsa, rasporivši mu pluća te se ovaj srušio na pod u lokvi krvi. Grmalj kojega su se podređeni očito bojali prošetao se prostorijom, promatrajući zarobljene Hrvate. Nekoliko je puta glasno ponovio riječ *Ustaše*, da bi potom odvukao od stola još jednoga nesretnika, ovoga puta zarobljenika iz Dragine skupine. Bez oklijevanja, prema njima se, preko polovice barake, brzim korakom zaputio onaj *crnac* divljačkoga pogleda, u hodu izvukavši još jedan nož iz uložnice, uglavljene na leđima. Odabranoga je Hrvata u hipu rasjekao s obje strane grkljana, potom mirno obrisavši noževe o mrtvačevu odoru i vrativši ih u korice.

Nitko se nije usudio niti trepnuti. Hladnoća izvršitelja zločina sve je sledila. Nikomu više nije bilo do jela, a kao da je upravo to krvnik s časničkim znamenjem znao, izdao je zapovijed kako nitko ne smije na spavanje dok svi ne pojedu *spirine* koje su im poslužene.

Okamenjeni, nakon dovršenja bezukusne večere koja bi kod Dragine majke nedvojbeno završila u stočnomu napoju, s težinom u želucima zarobljenici su krenuli u barake, na spavanje. Pruživši se na tvrdi, željezni krevet, prekriven nekom krutom dekom koja je smrdjela na vlagu, Drago je, nakon toliko dana osjetivši ležaj, zaboravio i na pješačenje i na svakodnevne smrti i na ona dva jadnika koji skončaše na oštrici dojučerašnjega srbijanskog četnika. Tijelo se najednom predalo i Drago je tako tvrdo zaspao da se činilo kako bi spavao i da je bačen u same krugove Danteova *Pakla*. To se, valjda, dogodi kada čovjek, narodski rečeno, poravni, dotakne ništicu i prestane mariti.

Jutarnja ga je truba prenula iz tvrdoga sna, podsjetivši ga na bjelovarsku vojarnu i na pozdrav zastavi u zoru. Skočio je, zajedno s ostalima, iz kreveta i, kako se nije niti svlačio uoči spavanja, hitro je izišao napolje, slijedeći primjer starijih logoraša u postrojavanju nasred dvorišta. Uistinu, morali su pozdraviti zastavu, platno obojeno u tri vodoravno postavljene boje čiji raspored mladi Hercegovac nije poznavao, a koje je po sredini sjekla crvena petokraka. Pozorno su poslušali dugo predavanje logorskoga političkog povjerenika, pretrpjeli pljuvanje svega onog u što su vjerovali i jedva dočekali krenuti na prisilni rad.

Međutim, neočekivano ih je zaustavio poznat im zapovjedni glas. Partizanski pukovnik koji je bio odgovoran za Draginu skupinu na posljednjoj dionici Križnoga puta, od Šida do Bele Crkve, i kojega su upamtili po ljudskosti jer pod njegovom odgovornošću nitko nije ni zlostavljan niti ubijen, zapovjedio je zaustavljanje i upitao službujućega nadzornika pojašnjenje za manjak ljudi u odnosu na brojčano stanje u kojemu ih je on predao. Službujući je šutio.

Pukovnik, inače Srbijanac i pripadnik prijeratne kraljeve vojske, okrenuo se prema postrojenim logorašima i ponovio upit na koji su mu odgovorili pognutim glavama, s pogledom u prašnjavi pod.

Izazvavši krajnju nevjericu, iz reda je iskoračio izrazito malešan, gotovo patuljasti, ali srčani logoraš u načetoj sivkastoj odori, na kojoj su se ocrtavala mjesta s kojih je uklonjeno ustaško znakovlje – Gospodine pukovniče, mogu li ja odgovoriti?

- Druže pukovniče! – upozorio ga je, ali ne preveć strogo – Možeš, slobodno!

- Ama, pobili nas! Poklali! – i u par dodatnih rečenica logoraš opisa sinoćnji događaj.

- Pokaži mi počinioca! – zapovjeđeno je sićušnomu junaku koji je, nastavivši u maniri hrabra čovjeka, prokazao krvoloka među postrojenom vojskom i pretpostavljenog mu časnika.

- Vodniče, zapovjedi pokret! – zapovjedio je razvidno ljutiti pukovnik, nakon čega su logoraši krenuli na prisilni rad, na prostor obližnje zračne luke. Tamo je svaki od njih zadužio alatku, uglavnom teške maljeve, i točno određen broj četvornih metara teških betonskih ploča, ostalih nakon njemačkih bombardiranja i kasnijih miniranja pri povlačenju. Zadatak je bio razbiti beton i osloboditi željeznu konstrukciju za preradu, a tko ne bi ispunio zadanu mjeru, na spavanje bi išao gladan.

Nisu znali što se dogodilo nakon jutrošnjega postrojavanja, a većina ih je vjerovala kako danas posljednji put vide sićušnoga muslimana, rodom iz Fazlagića Kule kod Gacka. Ipak, on je s njima i sljedećega jutra izišao na postrojavanje, a njima s boka, na drugomu kraju logora, prokazani časnik i partizan koji više nije nosio onu crnu odoru kopali su dvije jame. Nitko ništa nije govorio, obavljen je pozdrav zastavi, ali naloga za pokret nije bilo. Doimalo se kao da se na nešto čeka.

Kopanje je nadzirao pukovnik osobno, a više je vojnika stajalo uokolo s puškama u rukama. Logoraši su primijetili kako je onoj dvojici zapovjeđeno prestati s kopanjem i kako su stali pokraj iskopanih jama, okrenuti im leđima. Nisu mogli čuti što se tamo govori, ali im je sve bilo jasno kada se pet partizana poredalo ispred dvojice prokazanih. Tada je logorašima zapovjeđen pokret na prisilni rad. Nisu vidjeli, ali su po izlasku iz žice čuli. Puške su prasnule, a na povratku s mukotrpnoga razbijanja betona, u onomu udaljenom dijelu logora dočekala su ih dva humka sa svježe nanesenom zemljom i s dva poteža kamena, bez natpisa.

Nitko se nije usudio ništa prozboriti, šutke su i večerali i legli na spavanje, ali im je taj događaj dao neku novu snagu,

neku tako nužnu zadovoljštinu, nadu kako možda ipak nije sve izgubljeno. Usnuli su, premoreni, ali nešto mirniji, čekajući na sljedeće jutro.

***

Drago nije preveć teško podnosio rad na uzletištu. Rudničko ga je iskustvo očvrsnulo, a i već je uvelike povratio snagu, okrjepljen redovitim užinama i kakovim-takovim ležajem. Naprotiv njemu i većini drugih hrvatskih zarobljenika, Nijemci koji su bili zatočeni u drugomu logoru, na ozemlju iste srbijanske općine, a s kojima su se susretali na radu, slabije su podnosili te napore.

- Svakog dana na dvokolicam' vuku mrtve Švabe. Slabo im rade, a ovi i' ionako ne trpe… - pričalo se među logorašima.

Dani su prolazili i na ruku im nije nimalo išla srpanjska vrućina. Sada već oporavljeni od puta iz Slovenije, ono malo što su dobili postalo je to što uistinu jest, malo. Težak rad, neuhranjenost, manjak vode i loši uvjeti za održavanje tijela čilim, ishodili su pojavom težih oboljenja, a Drago je jednoga jutra osvanuo s visokom vrućicom, buncajući besmislice. Bio je siv poput same smrti, dobio je i obilan, krvavi proljev te su ga prebacili u drugi logor, u dugi hangar, u kojemu su na podu ležali slični njemu, tifusari.

Opala mu je kosa, od bolova se grčio, dobio ružan osip i molio Boga za brzu smrt, u bunilu zazivao majku u pomoć. Cijeli je hangar zaudarao na smrt, a oboljeli su nalikovali na lešine. Unutra je ušao neki časnik s bijelom kutom, odjevenom preko vojničke odore, praćen četvoricom mlađih, nenaoružanih partizana.

- Po redu je bolesnike pitao za podrijetlo pa tako i Dragu.

Kada ih je sve prošao, zapovjedio je izdvajanje Hercegovaca, ali ne izravno po toj odrednici, nego je iščitao imena onih koje je trebalo ukrcati u kamion, pod ceradu.

- Ovdi nas bije glas okorili' ustaša. Dragice mi moje, ovo je kraj. Pobit će nas, ta 'vaki im ništa ne vridimo. Nek' nam se Bog smiluje… – okrenuo se Drago zemljaku s desne strane.

Ukrcali su njih četrdesetak, pridržavajući ih pod ramenima. Ti su mladi partizani pokorno slušali zapovijedi svojega pretpostavljenog i ponašali su se uljudno, s razumijevanjem za teško oboljele. Vožnja je potrajala neko vrijeme, a onda su ušli u dvorište neke zgrade, iza velikih željeznih vrata. Tamo su bili veliki kazani koje je podgrijavala povelika vatra. Sve se pušilo iz njih. Dovezenima su zapovjedili skidanje odjeće, do gola, a dronjci na njima tek su tada u punini zasmrdjeli, odvojeni od tijela nakon gotovo dva mjeseca i nebrojenih litara znoja, krvi i umora. Povezali su im skinute odore u naprtnjače i na njima napisali imena vlasnika. Logoraši su ostali sjediti na zemlji, u dvorištu velike trošne zgrade, oštećene krhotinama zrakoplovnih bombi, nagi, drhtavi, pod vrućicom i u neizvjesnomu iščekivanju onoga što će uslijediti.

Počeli su ih odvoditi po dvojicu. Došao je red i na Dragu, a mladića, smršavjeloga do razine samoga kostura, osupnuo je prizor uredne bolničke sobe u koju su ga uveli, s desetak kreveta koji su imali madrace i čiste plahte. Od vojnika su ih preuzele djevojke i žene svih uzrasta, njemačkoga podrijetla, do rata nastanjene na bogatim srijemskim imanjima koja su im sada oduzeta. Radile su kao ratne zarobljenice, a njihove su supružnike i očeve komunisti prognali kao *Folksdojčere*. Njemice su okupale preuzete bolesnike, odjenule ih u meke pidžame i smjestile u tople krevete, odvajajući i poneki umirujući osmjeh za patnike, premda i same izjedene jadom.

Ubrzo ih je obišao onaj časnik u bijeloj kuti, vojni liječnik. Pojedinačno ih pregledavši, odredio je tko treba uzimati kakove lijekove i zapovjedio kako svi trebaju biti na laganoj, ali hranjivoj ishrani, u prvomu redu na juhi i mlijeku.

Prolazili su dani i Dragino se stanje razvidno popravljalo. U bolnici se, prvi put od polaska iz Zagreba, obrijao kao čovjek, oštrom britvicom, rabeći sapun. Popravio se i u tjelesnoj težini. Odvažio se, nakon određenoga vremena, upitati onoga liječnika pojašnjenje za njegovo dobrostivo ponašanje – Dokture, ja moran pitat' jer ako ne bi' čitav će me život mučit'. Što ste izdvojili nas 'Ercegovce? Primili ste nas ovdi, ne bi nam ni kući bilo lipše?

- Momče, ostavi se toga i odmaraj. Čeka tebe još mnogo toga. Šuti i prikupljaj snagu. – odgovorio je liječnik i napustio prostoriju, u kojoj je Drago ostao čak osamnaest dana. Tada su otpušteni svi osim trojice koji su se sporije oporavljali. Vraćene su im njihove vojničke odore, oprane i čiste, i otpremljeni su ponovno u logor, ovoga puta pod naoružanom vojničkom pratnjom.

Po dolasku su ostali nemalo iznenađeni, zatekavši samo dvjestotinjak suboraca. Premda su pomišljali na najgore, tijekom večere doznali su kako je puno ljudi u međuvremenu dobilo otpusnice te su otišli doma. Ukupno je stanje uistinu bilo nešto bolje, zarobljenici su još išli na težak rad i hrana je ostala loša, ali se oslabilo sa zlostavljanjima. Došlo je, naime, do promjene stražara pa sada neki logoraši čak i kartaju s partizanima. Rođena je nada! Drago je ponovno počeo sanjati svoju rodnu kuću. Živio je sada dan za danom, čekajući ne će li i njega netko pozvati na ulaz, preuzeti spasonosnu otpusnicu.

Poglavlje treće

Uistinu, 8. kolovoza 1945. godine, točno tri mjeseca od dana kada je doznao za pad Mostara, tri mjeseca otkako je shvatio kako neminovno pada Nezavisna Država Hrvatska, tri mjeseca otkako je krenuo na neizvjestan put, tri mjeseca otkako se nada nekim vijestima o roditeljima, dobio je taj tako željeni stražarev poziv – Stojiću, dolazi bre 'vamo, stigla ti *Objava*.

Odazvao se, premda su mu pogriješili prezime, jer nije bilo sličnoga među logorašima. S nevjericom je u drhtave ruke primio papir koji mu je nosio slobodu. Bio je ispisan ćiriličnim pismom, a osim pogrješno upisanoga prezimena, u otpusnici je pogrješno navedeno i kako je zarobljen 15. kolovoza 1945. u Celju, namjesto 15. svibnja, u svojstvu *redov ustaša, 2. bojna*, a otpušten 7. kolovoza 1945. godine *u sklopu opšte amnestije*. Još je stajalo kako polaže pravo na besplatan prijevoz vlakom od Beograda do Mostara, bez prava povratka, s obvezom javljanja mjerodavnomu tijelu u Mostaru, odmah po dolasku doma.

Tužno je to kada čovjek ne može uskliknuti od istinske sreće, kada takov nagon radosti mora suzbiti u tišini svoje duše. Drago je vrištao, vrištao je šuteći, vrištao je pogledom, skvrčenim prstima koji su čvrsto držali sudbonosni papir. Pušten je ujutro sljedećega dana, zajedno s još sedam zarobljenika, trojicom iz Mostara i četvoricom iz Čapljine, kojima je Bog dao preživjeti taj pakao ropstva.

***

Beograđanin srednjih godina, logorski stražar, dobio je pravo na dopust te mu je zapovjednik logora dao nalog kolima pratiti otpuštene zarobljenike dok se ukrcaju na vlak. Premda

je bilo predviđeno njihovo pješačenje od Bele Crkve do Beograda, čim su izgubili iz vida kletu logorsku žicu i vrhove smrtonosnih promatračnica, vojnik je zaustavio vozilo i otvorio im vrata – Uskačite!

- Ali, mi ne smijemo… - ostali su zbunjeni.

- Šta, bre, ne smeš?! Sedajte! – otresao se dobroćudni partizan, jedan od rijetkih koji je promatrao zarobljene Hrvate kao ljude, kao pobijeđene neprijatelje koje čeka povratak u život, a ne kao stoku bez prava na taj život.

Zahvalni na dobročinstvu, jedva natiskani u vojničkomu džipu, stigli su na beogradski kolodvor i otud, pokazavši potvrdu s pravom na besplatan prijevoz, vlakom krenuli za Sarajevo. Ozareni iznova stečenom slobodom, još uvijek s osjećajem bremena tuđe zemlje, osjećali su strahovitu glad, ali bez novčića u džepovima prema Sarajevu su krenuli s kruljenjem u trbusima.

U gradu pod Trebevićem, u kojemu je Drago prvi i jedini put bio u ranu jesen prošle godine, sada su se vijorile jugoslavenske zastave, a svuda po pročeljima zdanja bile su ispisane komunističke parole i usklici divljenja Titu. Presjeli su u vlak za Mostar, a pokraj njih vozili su se i trojica starijih Crnogoraca. Ničim izazvani, pri usputnomu zaustavljanju, Crnogorci su izišli napolje kupiti nešto hrane i, na neizmjerno čuđenje Hrvata koji su još bili odjeveni u ustaške vojne odore, doduše sada već neugledne i odrpane, donijeli su im užinu.

- I mi smo bili u ropstvu i dobro ga poznamo! – obrazložili su im svoje djelo.

Ostatak puta protekao je u laganomu razgovoru, bez skretanja na političke ili na ratne priče. Tako konačno stigoše nadomak Mostara, a dok je spori *Ćiro* prolazio sjevernim dijelom Raštana, u vagon su uskočili mjesni Srbi, s povicima - Evo ustaša, sa' ćemo i' poklat.

Dvojica od one trojice Crnogoraca brzinom munje izvukoše kolutaše, s mliječno bijelim drškama, te im zaprijetiše – Boga mi i Božje vjere, dirneš li njeg', dirn'o si u me.

Kočoperni se nasilnici nisu namjerili ogledavati s oružjem te su iskočili iz vlaka još brže nego li su u nj uskočili. Crnogorci su potom upozorili Dragu i njegove suputnike neka ne čekaju kolodvor nego iskaču čim prije.

- Prolazili smo mi ovuda i prije. Kupe vas na peronima i odma' vode u Ćelovinu. – prijateljski su ih upozorili, na što im je Drago muški stisnuo ruku na podlaktici i iz srca kazao – Bog vas pomog'o!

Četvorica su iskočili negdje ponad Skakala, a preostala četvorica nastavili vožnju prema Čapljini. Nije im bilo svejedno naći se u Mostaru, odjeveni u ustaške odore. Bacili su trošne jakne i ostali samo u košuljama i u hlačama, a prvoga čovjeka kojeg su sreli Drago je poznavao. Bio je to Cimljanin Grga. Ostarjeli je rudar zaplakao poput dječaka kada je shvatio kako mu se obraća Aleksin Drago.

- Grgo, kako mi je stari, je li živ? – protresao ga je Drago za ramena.

- Živ je, Drago moj, dite moje. Još je onomo, u oknu. Tamo manje misli na te! – odgovorio mu je Grga, upitavši potom za čitav niz momaka, momaka koji se nisu vratili s Križnoga puta. Drago je znao za sudbinu tek nekolicine njih i uglavnom nije imao dobre vijesti. Pozdravio se s onom trojicom što su bili s njim i svatko je krenuo na svoju stranu, čuvajući one otpusnice u džepovima, a Grga je usmjerio mladoga Stojkića nekom zapuštenom stazom, obraslom kupinom, prema Vihovićima.

Došavši do kuće Ante Škobića, Drago je usporio, od umora vukući nogu za nogom. Ta je obitelj njegovala s njegovim roditeljima prisne odnose već godinama i Dragin su povratak

primili kao da im se iz mrtvih vratilo njihovo dijete. Oblile su ih suze, zaglušila vriska, a grleći ga, gotovo su zaboravili kako mu treba neka okrjepa. Dok ga je Ante ponudio užinom i vinom, gospođa Škobić otrčala je do rudnika, po Aleksu.

- Sine moj, žalosti moja! Sine moj, je li me oči varaju ili si to ti! Jesi li stvarno živ, reci mi? Jesi li živ, Drago? – zgrabio ga je snažnim rudarskim rukama za glavu, silovito poljubio u čelo i zagrlio kao medvjedica svoje mlado. Rijetki su među okupljenim susjedima koji nisu zaplakali.

- Stari, je li mater dobro? – upitao je Drago, strepeći od odgovora.

- Dobro je! Gori je, u Gorancim'! Ona još čeka na te. Ja san te u glavi već bija pokopa'… - izgovori umorni otac i nemilice zaplaka, ridajući i držeći se za prsa.

- 'Ej, ćaća, dobro je! Sad je sve dobro! – zagrlio ga je Drago.

Prvo što je učinio kada je Drago sjeo objedovati, Aleksa mu je pribavio neko čisto odijelo, tražeći od sina sve vojničko. Drago nikada nije upitao što mu je otac učinio s ustaškom odorom. Samo je upamtio vonj dima, s buktinje iza kuće.

***

Znali su kako Dragutin ne smije osobno pred Dragicu, strahujući za sirotičino srce. Zato su u samo svitanje zore poslali susjedu Maricu Zovko, kao prethodnicu Dragi i Aleksi, na putu za Gorance. Marica je, došavši do Dragice, polagano okolišala, dok nije izgovorila – Vratija ti se sin, živ je i zdrav!

Dragica ju je prodorno pogledala i zašutjela. Nakon nekoliko trenutaka, sjela je na panj ispred svoje kuće, pridržavajući se rukom za betonski stup od odrine. Sjela je, okrenuta prilazu kući, sjela i usmjerila pogled u prazno, čekajući…

Na dnu prilaza pojavili su se otac i sin. Ugledavši majku, Drago je zastao, ali samo na tren. Potrčao je potom do nje, kleknuo pred staricom i uhvatio joj sklopljene ruke svojim rukama – Majko, stig'o sam kući!

Potpuno onesposobljena za prepuštanje sreći, žena se sagnula, poljubivši sina u tjeme, dok su mu njezine suze kvasile kosu.

- Jesi sine, jesi… Nek' je vična slava i hvala Gospodinu Bogu našemu. Uslišija mi je sve što san Ga molila… - izgovorila je majka, dok ih je Aleksa promatrao vlažnih očiju koje je stalno brisao, pokušavajući zadržati ono što se smatralo muškim dostojanstvom.

Brzo su se oko njih stvorili Dragin mlađi brat i tri sestre. Aleksa je iz kokošinjca izvukao i usmrtio mladu kokoš, a Dragica ju je pripravila s mladim kukuruzom. Uopće nisu bili svjesni ura koje su prošle u razgovoru, a nakon što im je sažeo njegov ratni i poratni put, namjerno skrivajući puno toga, opisivali su Dragi kako su preživjeli dolazak partizana.

- Je li Drago, što se nisi javija kad ti je Grga Džajić reka' da mu se javiš? – upitao ga je otac, sjetivši se toga.

- Ne znam, stari, o čem' zboriš? – uzvratio je Drago.

- Tamo negdi u Slavoniji, kad su te ispitivali. Pa reka' ti je da mu se javiš kad budete postrojavani? – ustrajao je Aleksa.

- Bože moj! Pa to je bija Džajić? Ja san ti bija pretrn'o! 'Ko je ovaj što znade sve o meni… Mislija san, 'oće me ubit pa nisan ništa reka'. Čuj Džajić! Pa otkud njega u partizanim', zar nije bija u Ustašam', u Seoskoj straži u Miljevcim'? – začuđeno će Drago.

- Je, bija je, pa je bižeć' priša' partizanim'. Proturija se pod lažnim imenom, spašava' čovik živu glavu. Tija ti je undan pomoć', mislija ti je pribavit potvrdu da si bija š njiman. Priča mi

je da si pokuša' bižat. Mislija san da su te potlje ubili. Bija san siguran da si mrtav… – prešao je otac sinu preko kratke kose – I on je kašnje završija u zatvoru. Neka ga žena pripoznala u Zagrebu pa ga zatvorilo, ali ga je brže i pušćalo. Eno ga kući.

- Čudan je, stari moj, ovaj svit pod Božjim nebon. A 'ko će ti znat što je Bog tija kad mi ne dade da ga poznan i da mu se javin. Možda bi i mene potlje uvatilo pa ubilo. Možda je bolje 'vako. Sad je sve to iza mene… - pogledao je Drago u daljinu.

Aleksa je u sljedećih nekoliko dana uspio isposlovati kod rudničke uprave posao za sina te se Drago vratio na rad u mostarsko okno. Dvije godine poslije, ljeta Gospodnjega 1947., na procesiji za Brašančevo upoznao je Stojku koju je iste godine i oženio i s njom kasnije dobio petoro djece, četiri sina i jednu kćerku.

- Najgore je ropstvo! – završio je Drago svoju priču, priču Hrvatskoga križnog puta.

Pirgo

Priča je posvećena mojim roditeljima, njihovoj sjedinjenosti u ljubavi koja nije poznavala slabost.

Djelovalo je kao da i sama priroda znade kako uokolo bjesni rat, kako hrabra mladost brani hrvatsko tlo koje, jasno, utoliko nije moglo mirovati.

Valovi su gospodarili morem tih nekoliko dana ranoga proljeća godine Gospodnje 1992. Smrknuto je nebo nad makarskim plažama odražavalo opće stanje u Domovini, vojska je obilazila kilometre terena po brdima, a supruge im i djeca čekali su na najgore vijesti, nadajući se, pak, najboljima.

Majka je vješala rublje na konop za sušenje na malenomu balkonu našega hotelskog krila, a iz susjedne se sobe širio ugodan miris jutarnje kave koju je spravljala teta Janja. Naime, svakoga je jutra jedna od tih, ratom spojenih, supruga hrvatskih branitelja zalijevala kavu, snažnu crnu i to najčešće bez mlijeka, koje je bilo pravim luksuzom.

- Uranila, Marina! 'Ajde, gotova je! Zovnider i Ivanku… – reče Janja, pristavljajući šalice na limenomu stolu, u dvorištu ispred naših soba.

Janja je bila starija dobroćudna žena. Rat ju je, kao i nas, doveo u Makarsku iz Mostara, zajedno s njezinim suprugom Perom koji se u ratnomu vihoru morao boriti još i sa svojom bolešću. Otkazivali su mu bubrezi i ovisio je o dijalizi, a zbog terapija mu je jedna ruka bila natečena, udvostručena, zastrašujuće modre boje. Premda je volio nas djecu i uvijek nam u tomu teškomu vremenu nekako uspijevao pronaći čokoladicu, pomalo smo ga se plašili zbog njegove nesvakidanje pojave.

- Eto me, još ove dvije majice da okačim. Čujem Ivanku, i ona je ustala… - odgovorila je mama na Janjin poziv.

Sabrale su se one tako, kao i svakoga jutra. Mi bismo djeca još spavali, a one su jutrom ugrabile malo mira pa popile kavu, ispričale se i tako pripremile za još jedan dugi dan u iščekivanju vijesti s ratišta.

No, to je jutro za Ivanku bilo drukčije od ostalih, a toga nije niti bila svjesna.

- Eno ga! - uzviknula je Janja.

- Doći će ti Bobo! - kazala je Ivanki, pokazujući prstom na jednoga od mnoštva golubova koji su u skupini hodali oko stola, nadajući se kakovim mrvicama.

Posebnost te dobre žene, nekako izrazito krupne građe, bila je u tomu što je njezino pogađanje vremena dolaska muževa s ratišta od prvotne puke šale izraslo u neobjašnjivu točnost, ohrabrujuću nadu, opravdano iščekivanje. Kada bi Janja pokazala na goluba, jedan od vojaka bi došao. I nije tu bilo samo riječ o mojemu ocu ili o Ivankinu Bobi, imala je Janja golubove za supruge nekoliko njih, ratnih prijateljica iz našega paviljona.

Sjećam se, očev je bio pirgav, ali već ga više od dva tjedna nije bilo. Nije stizao golub, nije stizao ni tata. Vijesti iz Mostara općenito su slabo pristizale, a i one koje bi došle, uglavnom nisu bile dobre. Najviše smo svi strepili od dolaska triju osoba u odorama – crnovjesnika.

- Što reče, Janjo? Jesi li sigurna? – obradova se Ivanka, a Janja se nasmiješi i dometnu – Oprostit ćemo ti tvoj red za kuhanje kave sutra ujutro, naspavaj se s mužem.

Ipak, Janja je imala dar predvidjeti dolazak, ali ne i stanje u kojemu će bojovnik stići. Uistinu, stigao je Bobo toga popodneva, dovezli su ga u vojničkim kolima hitne pomoći, s nogom u gipsu i previjene glave. Bio je ranjen nekoliko dana prije, ali nisu javljali obitelji dok nije, uvjetno kazano, stao na noge.

- Ajme meni, Gospe moja! – nije mogla Ivanka zaustaviti suze. Pohitala je, prestravljena, nepripremljena za takov prizor. Ni zagrliti ga nije smjela iz straha da ga ne bi dodatno

ozlijedila. Bobo jest bio, vojnički kazano, izbačen iz stroja, ali uspješno se oporavio nakon nekoliko mjeseci. Noga je bila slomljena, a glava ozlijeđena od pada, nakon udara granate u njegovoj blizini.

Spojeni u istoj boli, daleko od doma i u stalnomu strahu, te su žene, među njima i moja mati, živjele u nekomu posebnom razumijevanju, lakše su shvaćale jedna drugu nego bi to bilo u normalnim uvjetima.

Pohitale su složno u pomoć Ivanki, Bobo je smješten u njihovu sobu, a i djeca su se već smirila, pomalo ohrabrena nakon prvotnoga šoka. Ipak, tata im je bio tu.

U svoj toj strci, nitko se nije obazirao na golubove. Te su čudne ptice navijestile Bobin dolazak, a sada ih više nije bilo tu. Tek dok su svi došli k sebi, dobnik je pokazao na 19:30, bilo je vrijeme za *Dnevnik*. Cijeli se hotel u to vrijeme slijevao u jedinu dvoranu s TV prijamnikom, gdje je bilo prestižno uhvatiti stolicu. Moj djed Mile, koji je bio s nama u izbjeglištvu, držao je mojega brata u naručju, a ja sam bio s majkom, pokraj njega. Čekali smo na to da novinari Hrvatske radiotelevizije kažu što se događa u našoj Hercegovini, u našemu Mostaru, uvijek se potajno nadajući kako će kamera, negdje tamo po razorenim mostarskim ulicama, zabilježiti i tatu.

- Hrabri su branitelji Mostara oslobodili Brkanovo brdo i Hum, na vrhu Orlovcu vijori se hrvatska zastava. Vojnici Hrvatskoga vijeća obrane nastavljaju prodor prema još uvijek okupiranoj istočnoj obali Grada! – odjeknulo je prostorijom.

Ja nisam mogao shvatiti što to čovjek s *Dnevnika* govori, je li to dobro ili loše. I dok sam pokušavao s djedova lica otkriti značenje te vijesti, muk nevjerice i iznenađenja prekinuo je snažan krik sreće. Odjednom, i ostali su se pribrali, veselili su se, plakali, a nekoliko starijih gospodina pokušavalo je ušutkati razgaljene žene i nas djecu koji smo se istodobno i radovali

i strepili, još uvijek nesvjesni značenja te vijesti. Htjeli su čuti što još ratni izvjestitelji imaju za reći.

Tu je večer u hotelu vijest s HRT-a bila glavnom temom razgovora, a ipak sam u svemu tomu primijetio kako je mama stalno imala odsutan pogled koji ju je vodio daleko, do Mostara, do tate. Zagrlio sam ju, a i dobra je Janja znala što joj je na srcu pa je prišla i protrljala ju svojom snažnom rukom po leđima.

- Ne brini, Marinice, sigurna sam kako je Marko dobro. Da je, ne daj Bože, drukčije, već bismo znali. Crne se vijesti šire brzinom munje, a one dobre idu znatno sporije. Past će Pirgo pred naš prag! – ohrabrivala je Janja moju majku.

Prošlo je još nekoliko dana. Mi smo vrijeme provodili igrajući se rata po borovoj šumi, odmah pokraj našega paviljona. Bilo je to izvrsno mjesto za ratne igre. Naš je paviljon bio najbližim moru, a na rubu te šume gardisti su iskopali i trupcima poduprli nekoliko bunkera, u slučaju srbocrnogorskoga napada s mora. Tako su ti bunkeri nama bili savršenima za igranje. Pjevali smo ratne pjesme, dijelili se u postrojbe i davali si najljuća imena ratnika iz hrvatske povijesti koje su nam naši djedovi tek tada otkrivali, premda sam ja već imao deset godina.

- Hajde, povedi brata, uskoro će večera. Umijte se i operite ruke, a morate i te prljave majice presvući. - dozivala nas je majka s balkona.

Pripremajući se za večeru, nisam ni primijetio kako djed nije u sobi. Kada je ušao, nasmiješio mi se jer je od svojih vršnjaka pribavio jedan bon više kako bih ja dobio dva tanjura tjestenine kojoj sam se radovao kao istinskoj poslastici. Snažno sam ga zagrlio, a on je bio presretan zbog moje radosti.

S njim mi je vrijeme u izbjeglištvu bilo puno podnošljivije, po danu bi nam pričao priče, a poslijepodne bismo zajedno

pecali ribu na obali i svakoga puta bismo kući dobijeli dva-tri špara ili kneza. Mogao bih čak kazati kako mi je zbog djeda vrijeme izbjeglištva ostalo i u lijepomu sjećanju.

Našu je veliku radost, zbog tako malene stvari poput bona za hranu, prekinuo Tanjin plač. Tanja je tri godine od mene mlađa kćerka mamine prijateljice Lele, koja je bila smještena tri paviljona poviše nas, podno same Jadranske magistrale. Dotrčala je i na vratima plačno kazala – Teta Marina, tata je ranjen!

Majku je ta vijest pokosila, zagrlila je dijete i odmah potrčala k Leli, a i mi s njom. Više nisam mislio na tjesteninu i na djedov zagrljaj, nego na to kako je Tanjin tata ranjen. Nakon Bobe i njega konačno mi je postalo jasno kako više nitko nije imun na crne vijesti, na ratno ludilo i na sveopća stradanja. No, moj je duševni sustav obrane ubrzo opet proradio. Cijeloga sam rata, naime, snažno vjerovao u to kako se mojemu ocu ništa loše ne će dogoditi i da mi nije bilo te neupitne vjere, premda mlad, sumnjam kako bih izdržao strah od najgorega.

- Bog posebno voli moju obitelj i moj će tata preživjeti ovaj rat, mi ćemo se vratiti u naš Mostar i živjet ćemo sretno, kao što smo prije. Imat ćemo Hrvatsku, slobodnu i vječnu, a zastava će nam se, kao u američkim filmovima, vijoriti na prozoru. – razmišljao sam zaneseno, dječački.

Lelin je Zeko bio ozbiljno povrijeđen. Zaglavio je u zgradi u koju je udarila neprijateljska granata i stubište se survalo na njega te je zadobio teške povrjede glave. Bog je tako htio pa je ostao živ, ali je oporavak potrajao.

Preživjeli smo tako još jednu crnu vijest, još jednu bitku ovdje, daleko od pucnjave, još jednu tragediju rata ovdje, daleko od prvih crta bojišnice.

Svanulo je novo jutro, majka je kuhala kavu, bio je njezin red. Djed je već bio odavno ustao, sjedio je ispred paviljona, u hladu velikoga hrasta, odjeven u njegove smeđe kratke hlače i bijelu potkošulju koju nije skidao i za najvrelijih ljetnih dana. Tiho je mama pozvala Ivanku, za njom i Janju, a i Anđa, predsjednica Vijeća našega paviljona, namirisala je tek skuhanu kavu te prišla stolu za kojega su svakoga rado primali.

Pričali su o Lelinoj nesreći, o ratu i o novim vijestima, kako naša vojska napreduje, koliko neprijatelj ima gubitaka i kako nas je svijet ostavio na milost i nemilost razaračima svake ljudskosti i mira.

Ja to jutro nisam mogao spavati dugo, kao što sam običavao. Ustao sam se, umio, navukao svoje hlače i izišao na izvan. Djed me odmah primio u krilo, pušio je cigaretu i smirivao moju majku kada bi se ona zaoštrila u razgovoru o stanju u našemu rodnom gradu.

- Jesam li ti rekla?! – sasma je neočekivano skrenula Janja s dotadanjega smjera razgovora, pokazavši na jato gugutavih golubova.

- Eno Pirge! – vrisnula je dobra Janja, na što se i njezin Pero od srca nasmiješio.

Majci su zasuzile oči, ali joj se i u grudima stegnulo od silnoga straha zbog svih nedavno proživljenih iskustava. Pirgo jedini nije kljucao po zemlji, lagano se kretao između drugih golubova, okrećući glavu tamo-ovamo, kao da je stalno na oprezu. Nije ga bilo koliko i mojega oca.

Dan smo proveli u iščekivanju i, premda smo se već uvjerili u neobjašnjivu točnost Janjinih predviđanja, svaki put kada bi Janja kazala kako će neki od naših junaka stići, uvijek bismo u tomu silnom iščekivanju iznova posumnjali u njezin čudni dar.

Kao i tko zna koliko puta dotad, život nam je pokazao kako nekada jednostavno treba vjerovati, makar nismo u mogućnosti objasniti to čemu se nadamo. Upravo prije no što ćemo krenuti na večeru koja je, kao i uvijek nakon tjestenine, trebala biti teško jestiva, začuo se zvuk motora nekoga vozila. Na kraju hotelske ceste ugledali smo bijeloga *fiću* i poznatoga brku. Bio je to moj otac, nasmiješen usprkos paklu iz kojega je dolazio. Izišao je iz vozila u svojoj maskirnoj odori kojoj je žurno trebalo pranje i šivanje. Obojicu nas sinova, mojega brata Darija i mene, nekom je posebnom snagom uzeo u naručje, snažno zagrlio i izljubio. Majka je čekala na to da on obavi svoj obred s nama, potom joj je pristupio, znakovito nasmiješen, poljubio ju i zagrlio, šutke joj govoreći – Sada je sve u redu, tu sam!

Djed se, također, obradovao zetu. Mojega je oca posebno volio i cijenio, više nego druge, više čak i od dijela svoje brojne djece, a njihovo je poštovanje bilo uzajamno. Zajedno su zapalili cigaretu i popili po rakiju koju se, s obzirom na sveopću nestašicu, vadilo samo u posebnim prigodama.

Ta je večer bila posebna, nismo znali ništa o tati više od dvadeset dana. Veze s Mostarom bile su u prekidu, a običnim je vojnicima, uglavnom, bilo teško, skoro nemoguće, dobiti dopust upravo zbog trajanja akcije oslobađanja našega grada.

U majci se tu večer nešto prelomilo, pustila je suze koje je zaustavljala svih tih dana, barem pred nama djecom, barem tijekom dana. Ona, pak, znade kako su duge bile njezine noći samoće i razmišljanja.

- Prepustit ću sve dragomu Bogu u ruke! Neka bude kako nam je On namijenio, ali ja više ovdje ne ostajem… - kazala je mama iznenađenomu tati. Nagonski ju je pokušao uvjeriti u nužnost našega ostanka na sigurnom, ali je brzo odustao. Znao je koliko je ona uporna i samouvjerena žena.

Prvotno su kanili brata i mene ostaviti s djedom u Makarskoj još neko vrijeme, ali krv nije voda… Nije bilo načina uvjeriti me u to! Zaprijetio sam im kako ću pobjeći i pješice krenuti za njima, makar i ne znao kuda i na koju stranu okrenuti, makar Makarsku okružuje visoki masiv Biokova.

Ostao je tata pet od mogućih tjedan dana dopusta, a onda je naše strpljenje izmaklo nadzoru. Mama je spakirala stvari, ugurali smo se u *fiću* i krenuli. Gledao sam kroza stražnje staklo u djeda koji nam je mahao, dok mu se suza slijevala niz staračko lice. Zakleo je kćer da mu čuva unuke, ali ni on nije dugo izdržao. Za koji dan, došao je za nama, a u Mostaru je počela neka nova ratna priča, neko novo vrijeme za nas koji smo tih devedesetih proživljavali svoje bitke, daleko od hrabrih branitelja, daleko od (premda jako blizu) prve crte bojišnice.

Vratili smo se doma dan nakon što je prvi i jedini put moj grad napadnut iz zraka. Moje snažno vjerovanje u ishod rata za moju obitelj pokazalo se opravdanim. Bogu sam vječito zahvalan!

Prosudbe

Ratovi kao sastavni dio života

Stanko Krnjić

Knjiga *Krikovi sjećanja* Darka Juke knjiga je o ratovima na ovim prostorima i ljudskim sudbinama koje neminovno ne mogu izbjeći te ratove. Jer ratovi se na ovim prostorima odvijaju tako često da praktički ne postoji generacija koja se ne može sjetiti bar jednog rata. Sama se knjiga sastoji od dvije priče: *Krikovi sjećanja* po kojoj je knjiga i dobila ime i *Pirgo*.

Priča *Krikovi sjećanja* prati ratni put jednog sasvim običnog mladića iz mostarskog okruga u vrijeme Drugog svjetskog rata i neposredno po njegovu završetku. Podijeljena je u tri dijela: prvi dio donosi priču o novačenju i ratnim danima Dragutina Stojkića, glavnog lika priče. Drugi dio donosi bolna sjećanja na zarobljavanje na Bleiburgu, sjećanje na preživljavanje i strahote Križnog puta, zatočeništvo u partizanskim konc–logorima za vrijeme rata pa i nakon njega, dok treći dio govori o ipak koliko-toliko sretnom povratku doma. Sama priča zahvaća jedan duži vremenski period u kojem se dogodilo toliko toga da teško može stati u jednu običnu priču. Stoga autor ove priče, da bi uspio prenijeti čitatelju sve ono što je bitno za ovakav tekst, a da zadrži kontinuitet priče, ne razvija likove do krajnjih mogućnosti niti se previše zadržava na njima samima, on više prati slijed događaja. Autor se ovdje vodi perom kroničara te revno bilježi cijelu lepezu događaja i okolnosti koje dovode do njih. Prati glavnog lika kroz njegovo preživljavanje, ali popratno upliće i sudbine i priče drugih, njemu sličnih ljudi. Događaja je toliko da bi i jedan roman bio

uzak za sve njih, ali autor vještim rezovima uspijeva sve njih uklopiti u formu priče. Priča je bazirana na stvarnim događajima i likovima pa pisanje takvih djela donekle ograničavaju piščevu slobodu kreiranja događaja po vlastitom nahođenju, ali s druge strane pisac u takvim zadanim uvjetima ponekad dobiva već gotove, mogli bi reći prave filmske priče. Juka je svjestan tih ograničenja i bilježi samo ono što mu stvarni, glavni lik spominje. No, i u takvim uvjetima, smjelo gradi priču od ponekad maglovitih sjećanja na događaje stare više od pedeset godina. Bilješke su to koje svakako nadograđuju, na poseban način, surovu priču o strahotama rata.

Sam naziv *Krikovi sjećanja* najbolje govori o načinu na koji glavni lik *vadi* iz svoje memorije sve strahote rata. To nije kontinuirana priča, to nije naučeno štivo, to je krik, bol koji se opetovano rađa u glavnom liku priče pa tek onda izlazi kroz glas do javnosti. Samo sjećanje na takve događaje izaziva traume kod onog koji ih je doživio, a njihova naracija još ih više potencira. Na pojedinim mjestima Juka vjerodostojno donosi prizore ljudske izopačenosti i zlobe koje je teško osmisliti i povjerovati u njih bez živih svjedoka. Ova priča je kronika ne samo o ratu, već i o ljudskoj zlobi, sudbinama, ali i o Božjem prstu u ljudskim životima i kalvarijama. Zapis je ovo, ipak, o čovjeku u zadanim okolnostima, jer na kraju sve strahote ostaju iza Dragutina, a on nastavlja život pa čak ga i oplođuje.

Priča *Pirgo* događa se kojih pedesetak godina kasnije na skoro istom ozemlju. Podloga priče opet je rat, ali ovaj put jedan sasvim novi. Za razliku od prve priče, gdje imamo glavnog junaka, za ovu priču ne bismo mogli to reći. Ovdje je sam rat glavna priča, a svi pojedinci koji se pojavljuju u priči, samo su sporedni likovi. Čak i Pirgo, golub, po kome je priča dobila ime, sporedni je lik. Svima njima rat je dodijelio neke

nove uloge, sastavio ih na jednom mjestu pa djeluju kao neka umjetna mikro-zajednica koja sama iščekuje kad će se raspasti. Jer njen raspad značio bi i kraj onog zbog čega je i nastala – rata.

I ova priča ima za polazište Mostar, otkud su svi likovi priče. Pobjegli su od rata u Makarsku. Nije nužno da su se svi poznavali međusobno i prije rata, ali u novim okolnostima djeluju kao skladna obitelj. Juka u ovoj priči pokazuje kako nevolje zbližavaju ljude. Stoga, osim ratne, ova priča ima i snažnu socijalnu komponentu. Ishodište priče također je Mostar, ali u drukčijim okolnostima nego u prvoj priči. (*Vratili smo se doma dan nakon što je prvi i jedini put moj grad napadnut iz zraka*). Jedna se obitelj vraća u svoj grad u jeku rata, iako znaju da to nije pametan potez, za razliku od prve priče gdje se glavni lik vraća dugo nakon završetka rata. I opet priča o obitelji na okupu, kako u prvoj tako i u drugoj priči. Poruka, koja nadživljava sve ratove i nedaće.

Iako je priča *Pirgo* pisana u prvom licu jednine, autor daje podjednaku važnost svim drugim likovima, često ih spominjući i više od sebe. Tim sebe i ostale stavlja u istu razinu, u isti položaj, kako i priliči nekomu tko se od rata sklanja daleko od njega samoga – u izbjeglištvo. Ali dječje zapažanje, kao što je to u ovoj priči slučaj, često je puta temeljito i iznenađujuće britko gledano iz kuta starijih.

U prvoj priči, Juka je zapisivač ratnih sjećanja jednog starca, u drugoj on sam priča svoj doživljaj rata. Dvije priče u knjizi, svaka samostalna za sebe, ali ih se može povezati stotinama niti. Sama ideja ukoričavanja ovih dviju priča u jedinstvenu cjelinu, među iste korice, svakako je zanimljiv pothvat. Na neki način, kad čitatelj s drugog kraja svijeta pročita ovu

knjigu, možda bi mogao zaključiti da su ratovi na ovim prostorima sastavni dio ljudskih života. I ne bi, nažalost, puno pogriješio.

Atraktivna i napeta priča o jednom čudesnom preživljavanju

Prof. dr. sc. Ivica Šarac

Križni put je odavno već uvriježena sintagma o stradanjima Hrvata u masovnim i pojedinačnim zločinima koje su u završnoj fazi Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću (svibanj – kolovoz 1945.) počinile jugoslavenske partizansko-komunističke postrojbe nad zarobljenicima (pripadnicima poraženih vojnih formacija Nezavisne Države Hrvatske i izbjeglim civilima) u dugotrajnim marševima po putevima od Austrije, preko Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije pa (u nekim slučajevima) sve do Makedonije. Uz stravične torture, iscrpljivanja glađu i žeđu te različite oblike ponižavanja kojima su bili izloženi sprovođeni ljudi u kolonama, njihove *križne puteve* obilježile su i brojne *postaje* pojedinačnih i masovnih likvidacija.

Ovaj temat i danas predstavlja veliki izazov za povijesnu znanost. Mnoga su pitanja ostala nerazjašnjena: od još uvijek neutvrđenog broja žrtava, mnoštva neistraženih grobišta pa do onog ključnog pitanja koje i u 21. stoljeću blokira procese istinskoga suočavanja s prošlošću Drugoga svjetskog rata i poraća na ovim prostorima. A pitanje glasi: Zbog čega nitko nikada nije odgovarao ni moralno, ni politički, ni juridički za ove (historiografski dokazano) počinjene masovne i pojedinačne zločine? Brojni iskazi preživjelih sudionika *križnih puteva* potvrđuju tvrdnje povjesničara da su odgovorni za ove zločine makar trebali biti procesuirani zbog kršenja

tada važećih, i za zaraćene strane obvezujućih, odredbi Haške konvencije (*O zakonima i običajima kopnenog rata* iz 1899. i 1907.) i Ženevske konvencije (*O poboljšanju sudbine ranjenika i bolesnika u vojskama na bojnom polju i o postupanju s ratnm zarobljenicima* iz 1929.).

Jedan od preživjelih sudionika bio je i Dragutin Stojkić iz Goranaca. Njega, tada osamnaestogodišnjeg mladića, vihor rata zahvaća u završnoj etapi (u jesen 1944.), vitla po raznim krajevima i na kraju baca u zarobljeništvo, iz kojega se nakon teških iskušenja uspijeva nekim čudom spasiti i vratiti kući u kolovozu 1945. Njegova potresna ispovijest o proživljavanju i preživljavanju *križnoga puta* poslužila je kao predložak autoru Darku Juki za djelo pod naslovom *Krikovi sjećanja*. Tekst je specifičan po tomu što je autor književno obradio Stojkićevu ratnu i poratnu sudbinu, čime je njegova priča, obogaćena maštovitim opisima detalja i uvjerljivim prikazima situacija, postala još sugestivnijom i realističnijom. Zahvaljujući Jukinoj književnoj obradi, Stojkićevo nas ispričano sjećanje snažno uvlači u dramu rata, u zamršen svijet međuljudskih odnosa i nepredvidljivih ponašanja u graničnim životnim situacijama.

Posljednjih se nekoliko godina u europskoj historiografiji populariziraju noviji pristupi istraživanju Drugoga svjetskog rata. Naglasci se u novim trendovima sve više stavljaju na proučavanja lokalnih prilika u kontekstu rata i na interdisciplinarna istraživanja onih aspekata koje rat izaziva u životu pojedinca (vojnika). Po tematici i specifičnom žanrovskom određenju, *Krikovi sjećanja* bili bi kompatibilni s trendovima u čijem je istraživačkom fokusu sudbina pojedinca u ratu. No, čitateljima će zacijelo daleko važnije i zanimljivije biti to što je Jukina obrada Stojkićevih sjećanja prije i iznad svega atraktivna i napeta priča o jednom čudesnom preživljavanju u vremenu kada je *ljudski život uistinu malo vrijedio*.

O autoru

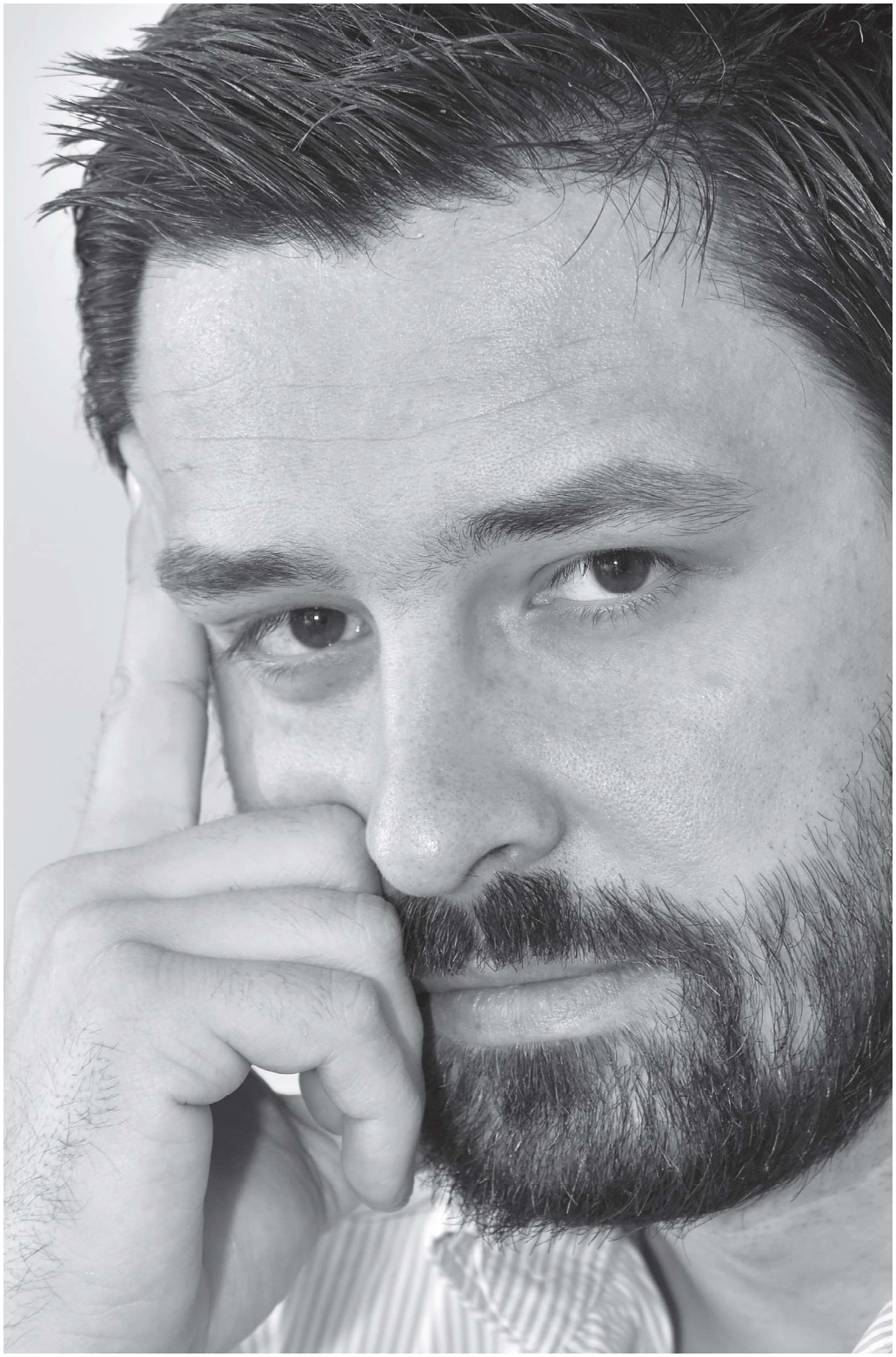

Darko Juka (Mostar, 30. studenog 1981.) hrvatski je književnik, novinar, kolumnist, kulturni i društveni djelatnik, stručnjak za komunikacije i odnose s javnošću.

Autorom je triju zbirki poezije: *Sjetni tragovi* (2003.), *Usud tišine* (2005.) i *Teštamentum* (2020.), stručne knjige *Priručnik za novinske novinare* (2007.), knjige kolumni *Jukine crtice* (2020.) i knjige memoarskih proznih zapisa *Krikovi sjećanja* (2020.). Pjesme i prozne zapise objavljuje u *Vijencu* Matice hrvatske (Zagreb), *Motrištima* Matice hrvatske Mostar, *Osvitu* DHK Herceg-Bosne (Mostar) i *Hrvatskomu slovu* (Zagreb).

Juka je u javnosti osobito prepoznatljiv kao kulturni djelatnik, u prvomu redu kao dugogodišnji ravnatelj umjetničke Galerije *Aluminij*, zahvaljujući kojoj je Mostaru osigurao uživanje u radovima niza velikana likovne umjetnosti, ujedno predano pomažući afirmaciju likovnih, književnih i glazbenih stvaratelja mlađega naraštaja. Zapažen je i kao urednik i voditelj televizijske emisije *Kulturno, s Darkom Jukom* te kao autor kolumni u kojima se dotiče kulture, povijesti, politike, ali i društvenih devijacija.

Za rad na kulturnomu planu, Matica hrvatska dodijelila mu je Kristalnu maticu *Vjekoslav Šutej* (2013.) i Veliku povelju zahvalnosti MH Mostar za promociju i afirmaciju kulture u Gradu na Neretvi (2017.). Jukin je rad u komunikacijskoj struci i odnosima s javnošću vrjednovan međunarodno te mu je Prva međunarodna konferencija za odnose s javnošću u JI Europi, *PRO.PR Conference*, dodijelila nagradu *PRO.PR Award* (2015.) za osobit doprinos razvitku procesa upravljanja komunikacijama i odnosima s javnošću.

Živi i djeluje u rodnomu gradu.

Kazalo

Krikovi sjećanja 5

Poglavlje prvo 7

Poglavlje drugo 23

Poglavlje treće 43

Pirgo 49

Prosudbe 59

Ratovi kao sastavni dio života 61

Atraktivna i napeta priča o jednom čudesnom preživljavanju 65

O autoru 67